

Edward Nawrot

Dekanat ostrzeszowski w latach 1821-1939

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 8/1, 141-181

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. EDWARD NAWROT

DEKANAT OSTRZESZOWSKI W LATACH 1821 – 1939

Zarys dziejów dekanatu ostrzeszowskiego w czasach Polski przedrozbiorowej ukazał się w *Poznańskich Studiach Teologicznych*¹. Został także przedstawiony los tego dekanatu podczas okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945)². Posługę pastoralną tego dekanatu księża diecezjalnych oraz zakonnych, a także ich działalność, i to nie tylko na tym terenie, omówiono w artykule zamieszczonym w Księdze Pamiątkowej – „*Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*”. Pozostał czasokres liczący ponad sto lat obejmujący czasy wielkiej niewoli narodowej – trudnej sytuacji Kościoła podczas Kulturkampfu oraz Hakaty, a także dwudziestolecie międzywojenne. Tę lukę ma wypełnić to opracowanie, które jako cel stawia sobie ukazanie struktury tego dekanatu oraz społeczeństwo zamieszkujące jego terytorium.

Rok 1821 jest datą przełomową dla tego dekanatu, ponieważ wtedy na mocy bulli Piusa VII *De salute animarum* został wraz innym dekanatem, kępińskim, wyłączony z diecezji wrocławskiej, do której należał od swego zarania, a inkorporowany do nowo utworzonej archidiecezji poznańskiej. Rok 1939 także jest datą znaczącą, a zarazem bolesną. Od tego czasu systematycznie niszczone, aż wkrótce zdemontowano, struktury Kościoła, zwłaszcza dla katolików narodowości polskiej, podobnie jak i w innych częściach tzw. Kraju Warty, do którego należała i ta część archidiecezji poznańskiej.

Autor do tego opracowania wykorzystał dotychczasową literaturę, źródła drukowane, a przede wszystkim źródła rękopiśmienne, głównie z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu oraz Archiwum Wojewódzkiego w Poznaniu.

Każdy dekanat tworzą poszczególne parafie. Między nimi na tym terenie zachodziły zmiany granic. Zmianie ulegały także i granice tego dekanatu, położonego w dużej części na Wzgórzach Ostrzeszowskich, których najwyższe wzniesienie Kobyla Góra, także i całej Wielkopolski, wynosi 284 m npm. Na jego terenie znajdowały się różnego charakteru kościoły oraz kaplice. W nich

---

¹ E. Nawrot, *Dekanat ostrzeszowski do roku 1821*. Poznańskie Studia Teologiczne. T. 6: 1986, s. 325 – 362.

² Tenże, *Kościół katolicki dekanatu ostrzeszowskiego w okresie okupacji hitlerowskiej*. Rocznik Kaliski. T. 15: 1994/1995, s. 149 – 168.

gromadził się żyjący tutaj od wieków Lud Boży, który w ogromnej większości był narodowości polskiej. Na terenie tym mieszkaly też inne grupy religijne, które na siebie oddziaływały i ze sobą się kontaktowały, także z katolikami. Te kwestie zostały tutaj przedstawione.

1. Zmiany granic

Na dekanat ostrzeszowski w 1821 r. składało się 12 parafii, w tym 3 miejskie: Ostrzeszów z 3 kościołami filialnymi (Olszyna, Rojów i Siedlików), 2 sukursalnymi oraz kościołem klasztornym; Grabów n. Prosną także z kościołem klasztornym oraz Mikstat z kościołem sukursalnym. Nadto należało do dekanatu 9 parafii wiejskich. Oto one: Kobyla Góra (dawniej miasto) z kościołem filialnym w Myślniewie, Bukownica, Chlewo, Kotłów z filią w Chynowie, Mikorzyn, Parzynów, Przedborów, Rogaszycze i Kochłowy – te dwie ostatnie parafie obsługiwał jeden ksiądz³. Taki stan trwał do 1902 r., kiedy to po odłączeniu parafii Mikstat oraz Kotłów, inkorporowano je do tworzonego dekanatu ostrowskiego⁴. Kolejna zmiana granic nastąpiła osiem lat później, gdy z dekanatu kępińskiego wyłączono parafię Doruchów z filią w Bobrownikach i włączono do dekanatu ostrzeszowskiego⁵. Ostatnia znacząca zmiana składu parafii zdarzyła się 1 stycznia 1929 r. Wtedy to podzielono parafię Wyszaków (dekanat kępiński) i po utworzeniu nowej w Morawinie, przydzielono ją do tego dekanatu⁶.

Oprócz zmiany granic dekanatu podyktowanej zmianą liczebności parafii go tworzących, korekcie ulegały też granice między parafiami z sąsiadującym dekanatem. I tak w 1922 r. trzy rodziny z parafii Kotłów (dekanat ostrowski) przystąpiły do parafii grabowskiej⁷. Trzydzieści lat później dziewięć kolejnych

---

³ *Catalogus Universi Cleri Secularis Archidioecesis Posnaniensis* – 1822, s. 85 – 86; *Elenchus Cleri Archidioecesis Posnaniensis* – 1839, s. 63 – 64. Kościół w Kochłowach pomyłkowo określono filią Rogaszyc; E. Nawrot, *Kobyla Góra*. Poznań 1990 s. 12. Król Zygmunt August w 1509 r. nadał Kobylicy Górze prawa miejskie. Utraciła je w roku II rozbioru Polski.

⁴ *Elenchus...*, 1903, s. 95 – 98.

⁵ *Elenchus...*, 1910, s. 96 – 100; *Kościelny Dziennik Urzędowy dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej* – 1913, s. 5. Na wniosek z dnia 16 oraz 27 lutego 1912 r. mieszkańców całej Bobrownik oraz Kuźnicy Bobrowskiej przy kaplicy św. Barbary w Bobrownikach 15 kwietnia tego roku została utworzona gmina kapliczna, zatwierdzona przez władzę duchowną. Jej zadaniem była troska o dobra materialne, na które składały się m. in. parcela o obszarze 16, 28 a oraz fundusze – mszalny łącznie w wysokości 3 tys. marek, budowlany 3 tys. oraz odpustowy półtora tys. marek, w tym 500 na opłacanie organisty.

⁶ Archiwum Państwowe w Kaliszu (cyt. APK), Akta Starostwa Powiatowego w Ostrzeszowie (cyt. SPO) 138, s. 90; *Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej*. R. 1929, s. 10; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2. Poznań 1964, s. 584. Nowo utworzona parafia posiadała beneficjum wynoszące 31, 71 ha, z czego 5, 0 przydzielono organście oraz 1, 25 ha kościelnemu.

⁷ *Miesięcznik Kościelny...*, 1922, s. 34.

rodzin z Kaliszkowic Kaliskich na ich życzenie zostało dokooptowanych do kościoła w Grabowie⁸. W 1932 r. mieszkańcy Pustkowie Bugaj i Pustkowie Lubeszczyk z parafii Kobyla Góra, ze względu na mniejszą odległość do kościoła w Czarnymlesie (dekanat odolanowski), prosili Kurię Metropolitalną o przyłączenie ich do tej właśnie parafii. Tak też się stało⁹. Ostatnia tego typu zmiana wydarzyła się w 1938 r. Wtedy to Szklarka Mielędzka została wyjęta z parafii Parzynów, a inkorporowana do Kępna¹⁰.

Nadto zdarzyła się zmiana granic między parafiami tworzącymi ten dekanat. Tak było w lutym 1939 r., kiedy to część gromady Dobra należąca do Rogaszyc, przeszła do parafii mikozyńskiej¹¹. Natomiast przed wybuchem wojny nie doszło do przejścia Szklarki Myślniewskiej z parafii Kobyla Góra do Ostrzeszowa, o co wieś ta zabiegała od początku 1936¹². Starania jej zostały uwieńczony sukcesem 18. 10. 1946 r. – wtedy to północna część tej miejscowości znalazła się w parafii ostrzeszowskiej¹³.

2. Sieć parafialna

Na terenie dekanatu służbę Bożą spełniano w około trzydziestu różnych kościołach oraz kaplicach następujących parafii:

2. 1. Bukownica

Murowany kościół jednonawowy z 1721 r. pod wezwaniem świętych Filipa i Jakuba, orientowany, posiada barokowe zabytkowe wnętrze z drugiej połowy XVIII w. Na zabytki te składają się: ołtarz główny z rzeźbami świętych. m. in. Wojciecha i Stanisława oraz obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej z metalową sukienką, ołtarze boczne z rzeźbami świętych oraz z obrazem osiemnastowiecznej Piety, Anioła Stróża z metalową sukienką oraz Ukrzyżowanego z XIX w. Nadto wartość zabytkową posiadają: ambona z obrazem Chrystusa w zapecku, chrzcielnica w kształcie anioła podtrzymującego czarę, konfesjonał, rzeźby Apostołów – św. Filipa i Jakuba o reminiscencjach gotyckich z XVI w. oraz barokowa rzeźba św. Jana Ewangelisty¹⁴. Ten zabytkowy kościół, po

⁸ *Miesięcznik Kościelny...*, 1935, s. 157.

⁹ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Poznaniu (cyt. AKA), Akta generalia parafii w Kobylej Górze – Vol. II 1864 – [1939] (cyt. AG) – pisma do kurii ks. Bartłomieja Piszczyltowy z Odolanowa z 12. 01. 1932 oraz Józefa Ignora z 28. 01. 1932.

¹⁰ *Miesięcznik Kościelny...*, 1938, s. 140.

¹¹ *Miesięcznik Kościelny...*, 1939, s. 16 – 17.

¹² AKA, AG – pismo z 21. 02. 1936 Ignacego Karwackiego do kurii.

¹³ *Nawrot, Kobyla Góra*, s. 142.

¹⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. Pod red. T. Ruszczyńskiej, A. Sławskiej. T. 5, z. 17 – powiat ostrzeszowski. Warszawa 1967 s. 1 – 2.

ogromnym zniszczeniu w 1773 r. wywołanym przez pożar, został odbudowany trzy lata później¹⁵. W latach 1860 – 63 dzięki staraniom ks. Ludwika Szaradowskiego wybudowano w stylu neogotyckim jego wieżę¹⁶. Do świątyni tej należą wierni tylko jednej rozległej wsi, na terenie której ona się znajduje – największa odległość do niej wynosi 4 km¹⁷.

2. 2. Chlewo

Drewniany kościół jednonawowy p. w. św. Marcina z 1652 r. w Chlewie jest orientowany. Na jego dachu umiejscowiono barokowego kształtu wieżyczkę na sygnaturkę. Znajdująca się wewnątrz świątyni tęczą przypomina łuk z belką, na której usytuowane są z XVI w. krzyż oraz z początku tego stulecia późnogotyckie rzeźby św. Barbary i św. Katarzyny. Niearchitektoniczny ze zwojów okantu główny ołtarz z obrazem św. Marcina w górnej jego kondygnacji pochodzi z pierwszej połowy XVIII w. W dwóch bocznych ołtarzach stylu barokowego zamieszczone są następujące obrazy: z XVIII stulecia św. Rozalii w sukience metalowej z wotami, z początku XIX w. św. Małgorzaty oraz Antoniego z Padwy z pierwszej połowy XX stulecia. Nadto kościół ten posiada jeszcze inne zabudki – krucyfiks z 1651 r. oraz osiemnastowieczny ornat, konfesjonał i chrzcielnicę w kształcie pnia drzewa rajskiego¹⁸. Parafię tworzyła tylko jedna wieś¹⁹.

2. 3. Doruchów

Kościół p. w. św. Stanisława Kostki w Doruchowie wybudowany w 1760 r. spłonął w 1869 r.²⁰ Przez kilkanaście lat liturgia parafialna odbywała się w kaplicy²¹. Dwadzieścia lat po pożarze dzięki staraniom ks. Józefa Szczepańskiego wybudowano murowany kościół z wieżą, który trzy lata później konsekrował bp Edward Likowski²². Najdalej odległymi wioskami od tego kościoła są Bobrowni-

¹⁵ Tamże, s. 1; Archiwum Państwowe w Poznaniu (cyt. APP), Landratura Ostrzeszów (cyt. LO) – A. betr. die Ausmittlung der Vermögeus-Verhältnisse der Pfarrkirche in Bukownica [1827 – 1850], sygn. 302, s. 62.

¹⁶ APP, LO – A. betr. Kirchenbauten und Reparaturen in Bukownica 1846 – 1857, sygn. 306 s. 163, 213. Parafia otrzymała z kasy państwowej na budowę tej wieży pożyczkę w wysokości 800 talarów, co stanowiło 1/3 przewidzianych kosztów. Jednak wyniósł on prawie 2 500 talarów – zob. LO – A. betr. Kirchenbauten und Reparaturen in Bukownica, sygn. 309 s. 10 – 10v.

¹⁷ *Rocznik archidiecezji poznańskiej na rok tysiąclecia 1968*, s. 374.

¹⁸ *Katalog...*, s. 2.

¹⁹ *Rocznik...*, s. 375.

²⁰ S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*. Poznań 1935, s. 85.

²¹ APP, LO – Bauten Kirchenhausen Doruchów [1886 – 1896], sygn. 322 – pismo komisarza duchowego z 09. 07. 1873 do parafian w Doruchowie.

²² J. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 85.

ki i Kuźnica Bobrowska – obie po 7 km, Marczykowskie – 4, 5 km, Marszałki – 4 km oraz Godziętowy, Kolebki i Rudniczysko – po 3, 5; niedaleko Kuźnica Stara i Przytocznica – po 2, 5 km oraz pozostałe (Emilianów, Wrzosey i Zalesie)²³.

Drewniany kościółek p. w. św. Barbary z XVII w. w Bobrownikach na początku XIX stulecia²⁴ w 1827 r. władza duchowna, ze względu na bardzo zły stan, poleciła rozebrać. Polecenia nie tylko, że nie wykonano, ale dwa lata później ks. dziekan Maciej Hübner z Opatowa, prawdopodobnie pod wpływem miejscowego dziedzica, polecił przeprowadzić jego gruntowny remont²⁵. Tak też się stało 1832 r. W 1910 r. oprócz kolejnej renowacji, miało też miejsce ubogacenie jego wyposażenia. Wkrótce też powstała gmina kapliczna²⁶. Jednocześnie świątynia jest orientowana i wraz z dzwonnica należą do zabytków. Jej osiemnastowieczny główny ołtarz zawiera pewne elementy z połowy XVII stulecia, a obraz św. Barbary z drugiej połowy tego wieku. Z tego samego czasu pochodzi ambona i części konfesjonału, a haftowany perłami ornat z pierwszej połowy. Oprócz tego do zabytków należą: dwa ludowe feretrony, trzy krucyfiksy (barokowy, barokowo – ludowy oraz ołtarzowy z rokokową podstawą) oraz sześć cynowych lichtarzy z 1820 r. Murowaną dzwonnice w stylu klasycystycznym wybudowano w pierwszej połowie XIX w. Jej ozdobą jest ufundowany przez Ludwika Belinę dzwon z 1777 r., wykonany we Wrocławiu w odlewni Sebastiana Gerstnera²⁷.

Kaplica w Marszałkach została zorganizowana w sierpniu 1931 r. w pałacu, który kiedyś należał do hr. Bismarcka – Bohlena i został rok wcześniej nabyty przez salezjanów²⁸. Oni w tym pałacu założyli Instytut Filozoficzny Towarzystwa Salezjańskiego. W 1936 r. salezianie dla tej instytucji naukowo – wychowawczej wybudowali kaplicę p. w. Chrystusa Króla, która w 1950 r. została podniesiona do rangi kościoła parafialnego²⁹.

2. 4. Grabów n. Proсна

Murowany kościół parafialny p. w. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Mikołaja w Grabowie wybudowany w stylu barokowym w l. 1662 – 1684, w 1830 r. na skutek pożaru uległ wielkiemu zniszczeniu. Odbudowano go dopiero czterdzieści lat później i wtedy poświęcił go ks. dziekan Seweryn

²³ *Rocznik...*, s. 376.

²⁴ J. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 24.

²⁵ APP, LO – A. betr. die Kapelle in Bobrownik 1827 – [1913], sygn. 299 s. 2 – 4, 36 – 37.

²⁶ *Katalog...*, s. 1; J. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 24. Kościółek ten wyremontowano dzięki miejscowemu dziedzicowi Hipolitowi Belinie.

²⁷ *Katalog...*, s. 1.

²⁸ *Towarzystwo św. Franciszka Salezego w Polsce*. Kraków – Łódź 1975, s. 52.

²⁹ *Rocznik...*, s. 379.

Nawrocki. Ten bazylikowy, trzynawowy kościół o zatartych cechach stylowych³⁰ i 18 oknach jest orientowany. Oprócz głównego ołtarza z obrazem św. Mikołaja, posiada cztery boczne: Św. Ducha oraz świętych – Józefa, Anny i Stanisława Kostki³¹. Może poszczycić się wieloma zabytkami, do których należą: monstrancja z renesansową ornamentacją z końca XVI wieku lub z początku następnego, puszka i pacyfikał w kształcie krzyża z I połowy XVII stulecia oraz osiemnastowieczne przedmioty takie jak 8 cynowych lichtarzy, 5 ornatów i kapa³². Parafia jest bardzo rozległa. Miejsowościami najbardziej odległymi od kościoła są: Raduchów – 12, Kania – 10, Zamość – 8, od 1935 r. część Kaliszkowic Kaliskich – 6 oraz Bierancice i Książenice – po 5 km³³.

Kościół klasztorny p. w. Najśw. Maryi Panny Niepokalanie Poczętej w Grabowie z połowy XVII w. oceniano jako jeden z najpiękniejszych w całym Księstwie Poznańskim³⁴. Otynkowana ta świątynia, jednonawowa o stylu wczesnobarokowym, została przekształcona w późny barok, głównie fasada i urządzenia wewnętrzne. Jej główny ołtarz wykonano w l. 1751 – 1752. Nadto ozdabiają ją następujące zabytkowe przedmioty: rokokowe tabernakulum, sześć bocznych ołtarzy z ok. połowy XVIII w. z rzeźbami świętych, także z barokowymi obrazami, późnobarokowe organy z XVIII stulecia, barokowe – 8 ław, 2 konfesjonały i ambona oraz ludowe rzeźby i epitafium Wł. Bierneckiego. Najwartościowszym zabytkiem zakrystii jest ścienna szafa z XVII w.³⁵ Po pożarze kościoła farnego, w nim odprawiano nabożeństwa. Natomiast nieco wcześniej jego konwent został zamknięty, kiedy to 20 maja 1830 r. umarł ostatni franciszkanin Jan Kapistran Antoniewicz. Kościół zaś stał się własnością państwa, które w okresie Kulturkampfu zamierzało go przekazać ewangelikom. Do tego jednak nie doszło i w 1887 r. i przyznano go na własność Kościoła katolickiego³⁶.

Oprócz tych dwóch kościołów, w domu Zgromadzenia Córek Maryi Wspomożycielki w 1938 r. urządzono półpubliczną kaplicę p. w. Najśw. Maryi Panny Wspomożenia Wiernych³⁷.

³⁰ APP, LO, sygn. 338 s. 137; *Katalog...*, s. 3; *Z dziejów Grabowa nad Prosną*. Pod red. B. Połaka i M. Rezlera. Kalisz 1990, s. 268.

³¹ S. Karwowski, *Grabów w dawnej ziemi wieluńskiej*. Poznań 1890, s. 80 – 81

³² *Katalog...*, s. 3.

³³ *Rocznik...*, s. 377.

³⁴ S. Karwowski, *Grabów...*, s. 136.

³⁵ *Katalog...*, s. 4 – 5.

³⁶ APP, LO – A. betr. das Katholische Kirchnwesen zu Grabow 1824 – 1850, sygn. 329 s. 73; S. Karwowski, *Grabów...*, s. 134 – 135; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 116. Autor uważa, że władze pruskie przekazały kościół poklasztorny już w 1880 r., a 7 lat później został poświęcony.

³⁷ *Rocznik...*, s. 377.

2. 5. Kobyla Góra

Kościół p. w. św. Jadwigi Śląskiej, z niewielką wieżyczką, o 30 m długości i 13, 3 m szerokości wybudowano w l. 1806 – 1807. Wyposażono go w cztery ołtarze boczne, oprócz głównego z obrazami Matki Bożej Częstochowskiej i nad nim św. Jadwigi. Oto one: św. Benona i św. Anny oraz po stronie ewangelii – św. Antoniego i po stronie lekcji – Przemienienia Pańskiego. Te dwa pierwsze pod koniec XIX w. zostały zlikwidowane³⁸. W 1923 r. do tej odnowionej wówczas świątyni, dobudowano nową zakrystię. Murowany ten kościół jednonawowy, wzniesiony w stylu klasycystycznym, jest orientowany³⁹. Prawdopodobnie ze starego, usytuowanego od południowej strony rynku, zachowały się następujące zabytkowe przedmioty: dwa kielichy z XVII w., monstrancja z drugiej połowy XVIII stulecia oraz pochodzący z XIX w. miedziany lewatez⁴⁰. Parafia była bardzo rozległa. Wsiami najbardziej odległymi od tego kościoła były: Pustkowie Bugaj i Lubeszczuk oraz Szklarka Myślniewska – ok. 10 km, Dąbrowa – 5 – 7, Zmyślona Ligocka – 5 – 6 i Bierzów – 3 – 6 km. Inne miejscowości: Góra, Gwiżdździele, Jawor, Ignaców, Ligota, Lipnik, Mostki, Mroczek, Myślniew i Onufrów są bliżej położone (2 – 4 km)⁴¹.

Drewniany kościół w Myślniewie p. w. św. Jana Nepomucena, pochodzący z 1746 r. o ponad 17 m długości i prawie 9 m szerokości jest pokryty gontem⁴². W głównym ołtarzu tej orientowanej świątyni został zamieszczony obraz Zwiastowania NMP z parą fundatorów, po jego odsłonięciu, ukazuje się inny obraz – scena koronacji Matki Bożej. Madonna na tym obrazie ubrana jest w suknię z tkaniny. W ołtarzu bocznym po stronie lekcji widnieją obrazy patrona – św. Jana Nepomucena i św. Judy Tadeusza, po stronie ewangelii: Matki Bożej z Dzieciątkiem i św. Katarzyny. Kościółek ten konstrukcji zrębowej, ze zwężającą się ku górze trójkondygnacją wieżę na słupie od strony zachodniej, i z zewnątrz oszalowany, szczyty się drogocenną rzeźbą gotycką przedstawiającą Matkę Bożą z Dzieciątkiem, pochodzącą z trzeciego ćwierćwiecza XIV stulecia, umieszczoną na chórze muzycznym. Dysponuje też innymi zabytkowymi barokowymi przedmiotami, takimi jak: rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego, ambona, chrzcielnica, jedenaście lichtarzy (niektóre z 1773 r.) oraz obraz Ukrzyżowania. Nadto znajdują się także inne zabytki: dwa barokowo – ludowe krucyfiksy procesyjne, obrazy – koronacji Matki Bożej z 1833 r. i drugi, ludowy, Matki Bożej z Dzieciątkiem oraz o tradycjach gotyckich okucie na drzwiach południowego wejścia. We wnętrzu świątyni tęcza zaznaczająca pre-

³⁸ AKA, AG – spis parafii z 19. 05. 1865; E. Nawrot, *Kobyla Góra*, s. 25 – 26.

³⁹ *Katalog...*, s. 5 – 6; E. Nawrot, *Kobyla Góra*, s. 25 – 26.

⁴⁰ *Katalog...*, s. 5 – 6.

⁴¹ *Rocznik...*, s. 378.

⁴² APP, LO – A. betr. Bau resp. Reparatur in Myślniew 1840 – [1915], sygn. 370, s. 22.

zberium, początkowo była wsparta na profilowanych kroksztynkach, a w otworze tęczowym umieszczono rzeźbę Ukrzyżowanego. Scenę tę otacza kunsztownie rzeźbiony w drewnie wieniec z rokiem budowy – 1746. Przylega do niej od strony północnej czworoboczna zakrystia⁴³.

2. 6. Kochłowy

Drewniany kościółek parafialny p. w. św. Katarzyny odnowiony w latach trzydziestych dziewiętnastego stulecia, dnia 01. 10. 1893 r. został doszczętnie zniszczony przez pożar. W 1937 r. wybudowano nowy w stylu neobarokowym⁴⁴. Do jego zabytków należą: chrzcielnica rzeźbiona w drewnie, trzy rzeźby z dawnego tryptyku (Najśw. Maryi Panny, św. Katarzyny i św. Doroty), barokowy krucyfiks z XVIII w. oraz ludowa rzeźba św. Floriana⁴⁵. Do parafii tej oprócz Kochłów należały pobliskie wsie – Dąbrowa, Celinaka i Turze⁴⁶. Do majątku ziemskiego w tej ostatniej, którego właścicielem był ks. Józef Stelmaszyński, rezydent przybyły z archidiecezji lwowskiej, w 1933 r. zostali z Wielunia sprowadzeni franciszkanie (prawdopodobnie przez przez tego kapłana). Oni pod przewodnictwem superiora Bazylego Gabriela w półpublicznej kaplicy w miejscowym pałacu odprawiali nabożeństwa, na które uczęszczali także ludzie świeccy⁴⁷.

2. 7. Kottów

W tej staropolskiej parafii kościół p. w. Narodzenia Najśw. Maryi Panny wybudowano z kamienia w stylu romańskim, który zniekształcano w późniejszych wiekach przez różnego rodzaju przebudówki – ostatnia została przeprowadzona w latach 1905 – 1908⁴⁸. W ołtarzu głównym, rokokowym, zamieszczono rzeźby (świętych Karola Boromeusza i Onufrego oraz aniołów), a także obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem i adorujących świętych męczenników Stanisława i Wojciecha z 1605 r.⁴⁹. Trzy boczne ołtarze z XVIII w. wyposażono w rokoko-

⁴³ *Katalog...*, s. 10; E. Nawrot, *Kobyła Góra*, s. 27 – 29.

⁴⁴ J. Janiszewski, *Powiat kępiński*. Kępno 1928, s. 80; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 154.

⁴⁵ *Katalog...*, s. 6; S. Nawrocki, *Powiat ostrzeszowski dawniej i dziś*. Poznań 1967, s. 67; *Rocznik...*, s. 379.

⁴⁶ J. Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geografica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniaensis*. Gniezno 1888, s. 191; *Rocznik...*, s. 379.

⁴⁷ E. Nawrot, *Dekanat ostrzeszowski w granicach archidiecezji poznańskiej (1821 – 1945)*. Poznań 1981, s. 75. Maszynopis znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu (cyt. AAP).

⁴⁸ *Katalog...*, s. 7; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 169; M. Perliński, *Wspomnienia o mieście Ostrzeszowie bliższej jego i dalszej okolicy*. Ostrzeszów 1920, s. 226.

⁴⁹ *Katalog...*, s. 7; A. Dubowski, *Zabytkowe kościoły Wielkopolski*. Poznań 1956, s. 95.

we tabernakula. Nadto ozdobą tego kościoła są takie zabytki: z XVIII stulecia późnobarokowa ambona, chrzcielnica przedstawiająca kosz Mojżesza, konfesonaj, monstrancja, dzwon z 1557 r. oraz dwie barokowe rzeźby świętych, dwa obrazy z pierwszej połowy XVIII w. i dwie klasycystyczne ławy⁵⁰. Parafia obszarowo należała do bardzo rozległych. Niektóre wsie od kościoła dzieliła duża odległość – Czarnylas i Dębica ok. 20 km, Ludwików ok. 15 a Antonin 10 km. Około 5 km odległe są następujące wsie: Małolepsza, Lorki, Namysłaki, Kaliskowice Ołobockie i Wydarta. Nieco mniejszą odległość mają Strzyżew i Kaliskowice Kaliskie, a najbliżej Biskupice Zabaryczne (2 – 3 km)⁵¹.

W Chynowie znane były dwa kościółki. W 1827 r. po murowanym p. w. św. Katarzyny pozostały tylko mury. Inny, drewniany p. w. św. Wawrzyńca od czasów reformacji stał się filią Kotłowa. W 1827 r. przeznaczono go na rozbiórkę, do czego jednak nie doszło, i dalej odprawiali się w nim nabożeństwa. W 1903 r. na skutek przebudowania, został on poszerzony. Dzięki staraniom ks. Sylwestra Koniecznego w latach 1936 – 37 wybudowano z cegły w miejsce starego nowy kościół w stylu neobarokowym z wieżą o wysokości 42 m. W czasie Kulturkampfu w tej wiosce swoje oparcie duszpasterskie miał „nielegalny” proboszcz kotłowski ks. Walenty Śmigielski⁵².

Dzięki fundacji Radziwiłłów w Antoninie ok. 1820 r. została wybudowana z cegły w stylu neoromańskim kaplica p. w. Najśw. Maryi Panny Ostrobramskiej, przy której na stałe był zatrudniony kapelan⁵³.

2. 8. Mikorzyn

W modrzewiowym kościółku pokrytym gontami umieszczono wstawioną cudami późnogotycką z ok. 1500 r. artystycznie rzeźbioną figurę św. Idziego z łańią. W latach 1928 – 1933 dzięki staraniom ks. Jana Przynicznyńskiego wzniesiono według projektu Stanisława Mieczkowskiego murowaną świątynię w stylu neobarokowym⁵⁴. W niej, w ołtarzu głównym wykonanym także z fragmentów ze starego ołtarza z XVIII w., również znalazła się wspomniana figura. Boczne ołtarze, późnobarokowe pochodzą z pierwszej połowy XVIII stulecia. Do cennych zabytków zaliczają się także: zegar szafowy, barokowe: dwa krucyfiksy, chrzcielnica i ambona a także kamienna kropielnica i mosiężny świecznik oraz kadzielnica z XIX w. Przy kościele od strony północnej urządzono drewniane obejście, a w nim z XVIII stulecia obraz Chrystusa Ukrzyżo-

⁵⁰ *Katalog...*, s. 7; A. Dubowski, *Zabytkowe...*, s. 95 – 96; S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 67.

⁵¹ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 76.

⁵² S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 62; *Rocznik...*, s. 359; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 76.

⁵³ *Katalog...*, Z. 16, s. 1; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 232; *Rocznik...*, s. 365.

⁵⁴ J. Janiszewski, *Powiat...*, s. 77; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 227; M. Zbier-ski, *Święty Idzi patron Mikorzyna*. Kępno 1947, s. 21 – 22.

wanego⁵⁵. Najbardziej odległymi od kościoła miejscowościami należącymi do parafii są: Wygoda Tokarska – 9 km, Tokarzew – 6 a Rudniczyno i Mechnice po 5 km. Mieszkańcy Dobrej mają 3 a Domanina 2 km⁵⁶.

2. 9. Mikstat

W 1913 r. rozebrano w tym mieście pochodzący z 1599 r. kościół p. w. Św. Trójcy. W roku następnym dzięki staraniom działacza narodowego ks. Franciszka Ruszczyńskiego, Mikstat szczycił się nową murowaną świątynią stylu neobarokowego, zaprojektowaną przez architekta Rogera Słowackiego. W niej ze starego zachowały się: dzwon z 1603 r., pacyfikał z 1717 r., barokowa monstrancja z pierwszego ćwierćwiecza XVIII w., trzy rzeźby, trzy ornaty, dwie dalmatyki, kapa oraz z XIX stulecia obraz Matki Bożej Bolesnej, namalowany przez G. B. Sassoferrato. Obok kościoła postawiono rzeźbiony z końca XVII w. krzyż z symbolami Męki Pańskiej⁵⁷. Od kościoła tego najbardziej odległą wioską parafii są Siedlce, bo 7 km, Komorów Pustkowie i Mikstat Pustkowie o 4 – 5, a Komorów zaś 2 km⁵⁸.

Na obrzeżu tego miasteczka w 1780 r. pobudowano z drewna sukursalny kościół p. w. św. Rocha, jako wotum za ocalenie podczas szalejącej cholery. Jest on orientowany, jednonawowy, konstrukcji zrębowej i na zewnątrz oszalowany. Od strony zachodniej przybudowano szalowaną, o podstawie kwadratu wieżę. Kościół ten odnowiono w 1873 r. Ołtarz główny oraz jeden z bocznych pochodzą z XVIII w. – drugi jest stylu wczesnobarokowego. Oprócz tych zabytków posiada też inne: pięć barokowych polichromowanych płaskorzeźb, dwa obrazy, rokokowy krzyż ołtarzowy, mosiężny pająk z pierwszej połowy XIX stulecia oraz trzy dzwony⁵⁹.

2. 10. Morawin

Parafia została utworzona na koniec 1928 r. Nie dysponowała jednak kościołem, tylko tymczasową kaplicą, poświęconą w listopadzie 1921 r., a urządzoną w dawnym domu mieszkalnym. W latach 1938 – 39 dzięki wysiłkom ks. Stanisława Remelskiego wybudowano tutaj kościół p. w. Narodzenia NMP,

---

⁵⁵ *Katalog...*, s. 13; *Rocznik...*, s. 380.

⁵⁶ J. Korytkowski, *Brevis...*, s. 192; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 300.

⁵⁷ F. Ruszczyński, *Historia miasta Mikstatu w zarysie*. Poznań 1919, s. 11; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 228; *Katalog...*, s. 9; *Rocznik...*, s. 366. Dzwon ten został wykonany przez Jakuba Gatza we Wrocławiu. Na nim zamieszczono napis: *Nomen Domini manet in aeternum*.

⁵⁸ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 78.

⁵⁹ *Katalog...*, s. 9 – 10. Dzwony te ufundował w latach 1814 – 1914 ks. Łukasz Marszałkowski.

jednak go nie wykończono – prace przerwał wybuch II wojny światowej. Wsie najdalej oddalone od niego to Bobrowniki – 5 km, Starypan – 4 oraz Plugawice 3 km. Pozostałe miejscowości: Mieleszówka, Oświęcim, Skarydzew i Wygoda Plugawska dzieli dystans do 2 km⁶⁰.

2. 11. Ostrzeszów

Ozdobą tego piastowskiego miasta było kilka kościołów. Nadto do parafii należało kilka kościołów filialnych w okolicznych wsiach. Najbardziej odległymi miejscowościami od świątyni parafialnej są: Bledzianów i Kozły po 10 km, Niedźwiedz, Marydół i Szklarka Myślniewska po 8, Gęstwa, Siedlików i Kamola po 7, Meszyny 6, Pieczyska i Zajączki po 5, Najmów i Rejmanka po 4 oraz Taborek, Olszyna i Rojów po 3, natomiast Budy, Myje i Potaśnia po 2 a Kuźniki 1 km⁶¹.

Kościoły miejskie były cztery – fara, klasztor, św. Mikołaja i św. Anny. Do parafii należały też kościoły filialne w Olszynie, Rojowie i Siedlikowie. Nadto w mieście w okresie międzywojennym powstały trzy kaplice.

Gotycki kościół parafialny z połowy XIV w. p. w. Wniebowzięcia NMP z cegły jest orientowany i jednonawowy. We wnętrzu posiada tęczę o wystroju ostrołukowym z belką, na której zamieszczono późnogotyckie, z pierwszego ćwierćwiecza XVI w. rzeźby: Ukrzyżowanego, Matki Bożej i św. Jana Apostoła. Główny ołtarz pochodzący z końca XVIII a z początku XIX stulecia jest stylu późnobarokowego. Nadto kościół ten ozdabiają też inne zabytkowe przedmioty: z dawnego ołtarza z 1664 r. obraz Chrystusa ze świętymi Piotrem i Pawłem, sześć kielichów, barokowe – trzy rzeźby świętych, dwie monstrancje z pierwszej połowy XVIII w., a także z tego stulecia cynowe lichtarze, wisząca lampa oraz łódka na kadzidło i z 1766 r. kadzielnica. Wnętrze tego kościoła zdobią też cenne malowidła. Najstarsze fragmenty dekoracji malarskiej pochodzą z XIV stulecia i zachowały się w prezbiterium. Druga dekoracja została wykonana na początku XVI w. Trzecią wykonano w 1545 r. a czwartą w 1584 dzięki fundacji mieszczanina ostrzeszowskiego Sebastiana Garncarza. Piątą z kolei malarstwo ścienne pochodzi z połowy XVIII w. – wtedy wykonano stacje Drogi Krzyżowej, z której zachowało się tylko sześć (1, 2, 3, 11, 12, 13). W połowie XIX stulecia w prezbiterium wykonano jeszcze jedno malowidło, a mianowicie dekorację klasycystyczną z malowaną kolumnadą – zachowały się tylko ślady⁶².

⁶⁰ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 78, 89; *Rocznik...*, s. 381; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 233. Autor pomyłkowo podał, że kościół w Morawinie wzniesiono w 1929 r.

⁶¹ *Rocznik...*, s. 381 – 382; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 82.

⁶² E. Marzen-Wolska, *Sprawozdanie z prac odkrywco – badawczych w Ostrzeszowie. W: Studia materiałów do dziejów Wielkopolski i Pomorza. T. 7, z. 1. 1962, s. 325n; Katalog...*, s. 11 – 12; A. Dubowski, *Zabytkowe...*, s. 147; S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 67.

Kościół klasztorny p. w. św. Michała Archanioła oraz klasztor franciszkanów – bernardynów wybudowano w latach 1680 – 1740. W latach trzydziestych XIX stulecia konwent ostrzeszowski podzielił los innych klasztorów w królestwie pruskim. Ostatnim jego gwardianem był ojciec Bernard Meissner, a ostatnim żyjącym w tym klasztorze zakonnikiem został Jan Olszewski. W 1838 r. zaborca zamknął ten obiekt, a jego mienie skonfiskował. Kościół dwa lata później władze pruskie przekazały gminie ewangelickiej, które o niego zabiegały od kilkunastu lat. Ostatecznie w 1846 r. przyznano go miejscowej parafii jako sukursalny⁶³. W 1932 r. za zgodą franciszkanów klasztor przejęły siostry nazaretanki. Od tego czasu jeden z księży salezjanów, którzy zostali kapelanami, zaczął regularnie odprawiać nabożeństwa⁶⁴. Kościół klasztorny, który z klasztorem murowanym, parkanem i bramą, należy do zabytków, w 1939 r. został poddany gruntownej restauracji. Jest on murowany, jednonawowy, orientowany i wybudowany w stylu barokowym. Jego główny ołtarz z rzeźbami świętych Franciszka i Bernarda oraz z obrazami jest barokowy. Podobnie boczne z obrazami Matki Bożej i św. Antoniego w drewnianych sukienkach z XVII/XVIII w. Nadto z XVIII stulecia w stylu barokowym pochodzą: trzy konfesjonały, ambona i obraz św. Franciszka, a także dwa dzwony⁶⁵.

Sukursalny kościółek (uważany za kaplicę publiczną) z drewna p. w. św. Mikołaja w miejsce pierwszej wzniesionej w XII/XIII w. wybudowano w 1758 r. Jest on orientowany, jednonawowy, konstrukcji zrębowej, z wieżą konstrukcji słupowej i na zewnątrz oszalowany. Znajdujemy w nim wiele cennych zabytków: późnogotycka rzeźba z pierwszej połowy XVI w. św. Mikołaja umieszczona w głównym ołtarzu, a w jego zwieńczeniu w metalowej sukience obraz św. Rocha; tego samego stylu, także z tego samego okresu, rzeźby Matki Bożej z Dzieciątkiem i św. Katarzyny w bocznych ołtarzach; fragmenty renesansowego ołtarza z 1623 r. z nieistniejącego już kościółka św. Anny. Nadto do zabytków należą: z drugiej połowy XVIII stulecia – ambona, barokowe rzeźby św. Wojciecha i Stanisława, ołtarz główny (1771), boczne ołtarze; rokokowy reli-

---

⁶³ APP, LO – Legate des Ostrzeszowski Bernardiner Klosters 1824 – [1846], sygn. 408 s. 51; LO – A. betr. die Stadtgebühren der evangelischen in Schilberg 1839 – 1856, sygn. 389 – pisma gminy ewangelickiej z 15. 04. 1829 i 21. 08. 1839; AKA, Tradycja kościołów i majątków..., sygn. DA XXIII 29 – tradycja kościoła w Ostrzeszowie z 01. 06. 1891; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 131; Nowacki, *Dzieje...*, s. 766; Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 280. Ostatnim wikariuszem ostrzeszowskiego konwentu był o. Antoni Walicki; K. Kantak, *Bernardyni polscy*. T. 2. Lwów 1933 s. 530. Autor ten podaje, że Prusacy zamknęli klasztor już 31. 03. 1833. Data jest prawdopodobna, jednak przez pięć kolejnych lat mieszkali tutaj zakonnicy i kiedy ich usunięto, wtedy definitywnie dokonano tutaj zamknięcia; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów przeszłość i teraźniejszość*. Poznań 1969, s. 130. Rząd pruski rozkazem z 04. 05. 1840 r. skonfiskował dobra poklasztorne.

⁶⁴ J. Nowacki, *Dzieje...*, s. 775, 780.

⁶⁵ M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 114; *Katalog...*, s. 13 – 14.

kwiarz drewniany; z XVIII/XIX w. – dwanaście drewnianych lichtarzy i dziewięć obrazów; zacheuski w rokokowych medalionach; antepedium z 1810 r.⁶⁶.

Drewniany kościółek p. w. św. Anny, określane też kaplicą publiczną, niekiedy nazywany kościołem Św. Ducha, wybudowano w 1793 r. Został on odrestaurowany w 1896 r., zaś krótko przed wybuchem II wojny światowej rozebrany z zamiarem przeniesienia go do wsi Niedźwiedz k. Ostrzeszowa. Jak wspomniano, fragmenty ołtarza z tego przeniesiono do kościółka św. Mikołaja. Nie wiadomo, jaki los spotkał zabytkowy obraz pochodzący stąd z połowy XVI w. Pożegnanie Chrystusa z NMP⁶⁷.

Filialny kościół (nazywany też kaplicą publiczną) p. w. św. Wawrzyńca w Olsztynie w miejsce starego, niegdyś parafialnego został wybudowany w 1820 r. Jest on jednonawowy, orientowany i otynkowany. Ze starego kościoła zachował się ołtarz główny z 1650 r. z obrazem św. Wawrzyńca z 1697 r. oraz obrazy św. Barbary i św. Katarzyny. W ołtarzach bocznych umieszczono barokowe obrazy. Kościółek ten dysponuje gotyckim dzwonem, zapewne z XV w. oraz w tęczycy krucyfiksem ludowym o cechach gotyckich, a także sygnaturką z XVIII stulecia⁶⁸.

We wsi Rojów Wężykowie w 1883 r. wybudowali murowany kościół p. w. św. Wojciecha, w miejsce starego p. w. św. Jana Ewangelisty, który zawałił się trzy lata wcześniej. Kiedyś był on parafialny i nosił wezwanie św. Jana Chrzciciela⁶⁹.

Drewniany kościół p. w. św. Andrzeja Apostoła z 1778 r. w Siedlikowie do 1931 r. jako filia należał do Ostrzeszowa. W pamięci mieszkańców tej wsi na długo pozostał wikariusz ostrzeszowski ks. Walenty Dymek, późniejszy arcybiskup poznański. Od 1938 r. kościół stał się filią Przedborowa. Jest on jednonawowy, konstrukcji zrębowej, orientowany i na zewnątrz szalowany. Jego główny ołtarz w stylu barokowo – ludowym pochodzi prawdopodobnie z połowy XVII w. Nadto do zabytków zaliczają się: barokowy relikwiarz z drewna, baldachim z końca XVIII stulecia, boczne ołtarze z początku XIX w., feretron z 1813 r., obraz Ukrzyżowanie z XIX w. oraz ludowy krucyfiks procesyjny⁷⁰.

W Siedlikowie w 1933 r. wybudowano murowaną półpubliczną kaplicę p. w. Matki Bożej Częstochowskiej. Przed wybuchem II wojny światowej jej wnętrze nie zostało jednak wykończony i nie odprawiano w niej nabożeństw⁷¹.

---

⁶⁶ *Katalog...*, s. 13 – 15; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 114; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 178; J. Korytkowski, *Brevis...*, s. 195.

⁶⁷ S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 279; J. Korytkowski, *Brevis...*, s. 193; *Katalog...*, s. 14 – 15; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 81, 101.

⁶⁸ *Katalog...*, s. 10; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 264; J. Korytkowski, *Brevis...*, s. 194; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 112; *Rocznik...*, s. 383.

⁶⁹ *Rocznik...*, s. 383; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 280.

⁷⁰ *Katalog...*, s. 16 – 17; S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 259; J. Nowacki, *Dzieje...*, s. 585.

⁷¹ *Rocznik...*, s. 386; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 83.

W Ostrzeszowie w okresie międzywojennym erygowano trzy kaplice półpubliczne. W gmachu gimnazjum przy ul. Zamkowej z chwilą przejęcia szkoły przez księży salezjanów, czyli od 1932 r., urządzono kaplicę, która była czynna do wybuchu II wojny światowej. Jej rektorem został ks. Adam Cieślak. Salezianie trzy lata później nabyli budynek po rozwiązaniu ewangelickim seminarium duchownym przy ul. Krakowskiej. W nim na pierwszym piętrze urządzili kaplicę, do której uczęszczali ludzie z miasta. Taki stan trwał także do wybuchu wojny. Rektorem tej kaplicy został ks. Władysław Czerwiński⁷². W czerwcu 1934 r. otwarto kaplicę w szpitalu. Jeden z pacjentów w podziękowaniu za odzyskane zdrowie ofiarował dla niej figurę Najśw. Serca Jezusowego, a firma stolarza Kubiaka przekazała materiał na ołtarz, ławki oraz związane z tym prace. Miejscowy proboszcz, ks. Grzegorz Kucharski kaplicę tę poświęcił, a cztery lata później także jej stację Drogi Krzyżowej. W 1938 r. dyrektor tego szpitala dr Walenty Radek ufundował witraż, przedstawiający kobietę z dzieckiem na ręku, która miała przypominać zmarłą brzemianą żonę fundatora⁷³.

2. 12. Parzynów

Jednonawowy kościół z drewna p. w. świętych Mikołaja i Rocha, konstrukcji zrębowej, z wieżą na słup i zewnętrznie oszalowany, dzięki Siewierskim, Wojakowskim i Janowi Grzymale Wiewiórkowskiemu, wybudowano w latach 1780–1781. Jego główny ołtarz ufundowany przez Szynkowskich w stylu późnorenansowym wykonał w 1646 r. snycerz Jan Sifers z Laskowic. Boczne ołtarze są w stylu rokokowym. Ozdabiają go też inne zabytki: ambona z drugiej połowy XVII w.; trzy figury z 1646 r.; barokowe – konfesjonał i dwie szafy w zakrystii; dwa barokowo – ludowe krucyfiksy; osiemnastowieczne – baldachim, kielich i ornat; kadzielnica z pewnością z pierwszej połowy XIX stulecia. Na cmentarzu kościelnym umiejscowiona jest kapliczka z barokową rzeźbą św. Jana Nepomucena⁷⁴. Najbardziej odległymi wioskami od kościoła były: Borek Mielęcki i Szklarka Mielęcka po ok. 10 km. Mieszkańcy Faustianki są oddaleni o 5, Kozienia, Mielęcina, Przybyszowa i Weronikopola po 4 km, a z pozostałych wsi: części Ignacowa, Mostek, Rzetni i Zmyślony do 2 km⁷⁵.

⁷² E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 81–82.

⁷³ Tamże, s. 81; Archiwum Domu Zakonnego (cyt. ADZ) – Kronika (retrospektywna) Zgromadzenia Sióstr Boromeuszek w Ostrzeszowie s. 6.

⁷⁴ S. Nawrocki, *Dzieje kościoła i parafii w Parzynowie. Przyczynek do regionalnych dziejów kościelnych Wielkopolski*. Poznańskie Studia Teologiczne. T 4, s. 364n; Tenże, *Powiat...*, s. 67; *Katalog...*, s. 15–16.

⁷⁵ J. Korytkowski, *Brevis...*, s. 194; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 264; *Rocznik...*, s. 383–384.

2. 13. Przedborów

W 1895 r. spłonął tutaj drewniany kościół z 1689 r. Dwa lata po pożarze dzięki staraniom ks. Antoniego Zarzyckiego z Mikstatu wybudowano nowy, także p. w. św. Idziego. Kościół ten w 1902 r. konsekrował bp E. Likowski. W latach 1818 – 1931 parafią opiekowali się proboszczowie mikstaccy. Kiedy ta mała parafia otrzymała proboszcza, przyłączono do niej odległy o 3 km Siedlików jako filię. Po 4 km do kościoła mieli wierni z Drożdżyn i Rekinca, a 2 z Jazwin⁷⁶.

2. 14. Rogaszyce

W 1900 r., doszło do kradzieży i podpalenia drewnianego kościółka z 1772 r., który spłonął doszczętnie. Trzy lata później dzięki staraniom ks. Franciszka Zawadzkiego wybudowano nowy, murowany z wieżą, w stylu neogotyckim, także p. w. św. Bartłomieja. Tego samego roku poświęcił go bp. E. Likowski. Wsiami najbardziej oddalonymi od kościoła są: Źródelnia 5, a Dobra, Wiązownia i Malinów po 4 km. Wierni z pozostałych: Dąbrówka, Hanobry, Kolonia, Królewskie, Sobolizna i Żyrów mają od 1 do 2 km⁷⁷.

Na początku XIX w. na terenie dekanatu funkcjonowało 12 kościołów parafialnych, w tym trzy miejskie (Ostrzeszów, Grabów i Mikstat), 5 filialnych i 5 sukursalnych, w tym dwa poklasztorne (Ostrzeszów i Grabów) oraz kaplica publiczna – łącznie 23 tego typu miejsca kultu. W 1902 r. odłączono 5 – dwa parafialne (Mikstat i Kotłów), filialny w Chynowie, sukursalny w Mikstacie i kaplicę w Antoninie. W 1910 r. dekanatowi przybyły 2 kościoły – parafialny w Doruchowie i filialny w Bobrownikach. W okresie międzywojennym wzbogacił się o 8 kaplic, w tym o jedną parafialną, w Morawinie. Niestety, w 1939 r. rozebrano kościół p. w. św. Anny w Ostrzeszowie. Przed wybuchem II wojny światowej istniało 12 parafii, 5 filii, dwa sukursalne, klasztorne i 5 czynnych kaplic – 3 w Ostrzeszowie, Grabowie i Marszałkach – w sumie 25 świątyń. Nadto kościół w Morawinie czekał na wykończenie wnętrza, a kaplica w Siedlikowie na uruchomienie⁷⁸.

---

⁷⁶ S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 326. W 1818 r. umarł ks. Józef Rakowiecki i od tego czasu parafia nie miała swego proboszcza; J. Nowacki, *Dzieje...*, s. 585; J. Korytkowski, *Brevis...*, s. 194; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 279; *Rocznik...*, s. 384. W roczniku pomyłkowo podano, że kościół ten spłonął w 1893 r.

⁷⁷ S. Kozierowski, *Szematyzm...*, s. 345; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 46; *Rocznik...*, s. 385.

⁷⁸ AAP, Tradycja majątku kościelnego i beneficjalnego w Ostrzeszowie 1932 – 1939, sygn. DA XXIII 34 – protokół z 18. 01. 1939; Kościół św. Anny nie został jeszcze rozebrany; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 85 – 86. Kaplica w Turzu wtedy już nie istniała.

W interesującym nas okresie wybudowano 6 nowych kościołów parafialnych, filialny i od podstaw dwie kaplice. Cztery wybudowano w miejsce zniszczonych przez pożar, dwa w miejsce rozebranych i jeden oraz dwie kaplice w nowych miejscach⁷⁹.

Najbardziej rozległymi parafiami były: Kottów – do kościoła niektórych wiernych dzieliło ok. 20 km, Grabów – 12 km, Ostrzeszów, Kobyla Góra i Parzynów – po 10 km oraz Mikorzyn – odległość ta wynosiła 9 km. Najmniejszymi parafiami, i nie tylko pod względem liczby ludności, były Kochłowy i Chlewo⁸⁰.

3. Ludność

3. 1. Rozlokowanie terytorialne

Terytorium dekanatu ostrzeszowskiego w XIX w. nie uległo żadnej zmianie. Na jego wschodzie granicę wytyczała rzeka Proсна, będąca granicą prusko – rosyjską. Najbardziej wysuniętą w tym kierunku parafią był Grabów. Odległość z Ostrzeszowa (nominalna siedziba dziekana) do wiosek położonych nad Proszą wynosiła ok. 20 km⁸¹. Od innej parafii położonej na wschodzie – Bukownicy odległość ta dochodziła do 9 km⁸². Po stronie południowej dekanatu usytuowane były: Mikorzyn – niektóre wioski tej parafii (Tokarzew, Rudniczysko i Mechnice) do centrum dekanatu miało ok. 20 km; Kochłowy – 8, a od wsi tej parafii ponad 10; Parzynów (Szklarka Mielecka i Borek Mielecki ok. 15)⁸³ oraz Kobyla Góra odległa o 9, zaś od niektórych wsi do niej należących ok. 15 km⁸⁴. Od strony zachodniej Ostrzeszów nie sąsiedował z żadną parafią dekanatu. Na północnym zachodzie i na północy graniczył on z rozległym terytorium parafii kottłowskiej. Z Kottowa było do 14, zaś z Namysławów, Strzyżewa, Czarnegolasu i Dębicy ponad 20 km⁸⁵. Pomiędzy tą ościenną parafią a Ostrzeszowem położone są Mikstat, Przedborów i Chlewo – od piastowskiego grodu wszystkie odległe o 12 km, a z niektórych wsi tych parafii nawet do 17⁸⁶. Do odległych o 5 km Rogaszyc należały wsie odległe do 10 km od centrum dekanatu⁸⁷.

⁷⁹ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 86.

⁸⁰ Tamże, s. 87 – 88.

⁸¹ J. Kothe, *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Regierungsbezirks Posen*. Lieferung 4. Berlin 1896, s. 322; *Breviss...*, s. 189; *Rocznik...*, s. 377.

⁸² J. Kothe, *Die Kunstdenkmäler...*, s. 339;

⁸³ Tamże, s. 322; *Rocznik...*, s. 384, 387.

⁸⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Pod red. F. Sulmierskiego i in. T. 4, s. 269; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 105.

⁸⁵ J. Kothe, *Die Kunstdenkmäler...*, s. 333. Autor podaje, że z Kottowa do Ostrzeszowa jest 13 km.

⁸⁶ *Miasta polskie w Tysiącleciu*. Pod red. S. Andrzejewskiego i in. T. 2. Wrocław 1967, s. 383; *Rocznik...*, s. 384.

⁸⁷ *Rocznik...*, s. 376.

Po odłączeniu w 1902 r. z dekanatu parafii Kotłów i Mikstatu północno – zachodnia granica biegła o 17 km od miasta dziekańskiego. Z chwilą inkorporowania w 1910 r. parafii doruchowskiej dekanat odległościowo nie przesunął swej granicy na wschód. Bobrowniki i Kuźnica Bobrowska bowiem oddalone są od Ostrzeszowa o 17 km, a Doruchów dzieli dystans 10. Od momentu wyłączenia z dekanatu w 1938 r. Szklarki Mieleckiej granica jego terytorium na południu zmniejszyła się do 12 km⁸⁸. Sześć lat wcześniej Pustkowie Bugaj i Pustkowie Lubeszczyk, położone na południowym zachodzie znalazły się w dekanacie odolanowskim i tym samym granica od tej strony zbliżyła się nieco do Ostrzeszowa⁸⁹.

Dekanat przed wybuchem II wojny światowej, po tych kilku zmianach granic, został spłaszczony, a jego centrum – Ostrzeszów pozostawał nadal bliżej swej granicy zachodniej oraz mocno przesunął się w kierunku północnym.

3. 2. Stan liczebny

W dekanacie tym najwięcej ludzi mieszkało na wsiach. W trzech miastach – Ostrzeszów, Grabów i Mikstat żyło ok. 20 % ogółu ludności. Takie proporcje uwidoczniły się w całym powiecie ostrzeszowskim (oprócz dekanatu ostrzeszowskiego, także kępiński).

Tabela nr 1
Liczba mieszkańców powiatu ostrzeszowskiego.

Rok	Ludność powiatu	Mieszkańcy wsi	Procent
1822	41 852	32 066	77%
1838	51 656	39 887	78%
1846	57 509	44 823	78%
1855	54 504	43 095	79%
1867	57 818	45 775	78% ⁹⁰
1871	62 671	50 069	80% ⁹¹

W latach osiemdziesiątych niektóre wsie liczyły ponad tysiąc osób. Do takich należały: Strzyżew – 1344⁹², Siedlików – 1243⁹³, Czarnylas – 1090 oraz Bu-

⁸⁸ *Rocznik...*, s. 385; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 106.

⁸⁹ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 89 – 90.

⁹⁰ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 71.

⁹¹ *Słownik...* t. 7, s. 736. W tym czasie w miastach na łączną liczbę 12 603 osób, 6 886 stanowiły kobiety. W wszystkich dworach mieszkało 10 078, w tym 5247 pici żeńskiej. We wsiach nadto żyło 39 991 ludzi, w tym 20 512 kobiet.

⁹² *Tamże*, t. 9, s. 449.

⁹³ *Tamże*, t. 10, s. 508.

kownica 1038. Do dużych pod względem liczby mieszkańców w tym czasie należały: Chynowa – 797⁹⁴, Rogaszyce – 741⁹⁵, Parzynów – 559⁹⁶ oraz Kobyla Góra. W tej ostatniej wsi (do 1793 r. miasto) na początku XX w. mieszkało 535 katolików, nie licząc innych ludzi⁹⁷. W 1910 r. Doruchów liczył 1057 mieszkańców a Bobrowniki 633⁹⁸.

Do najludniejszego miasta w dekanacie należał Ostrzeszów, którego liczba mieszkańców systematycznie rosła – od 1565 w 1820 r., 4269 w 1895 do 6400 osób w 1931 r.⁹⁹.

Tabela nr 2
Liczba mieszkańców Ostrzeszowa.

Rok	Liczba ludności	Rok	Liczba ludności
1920	1564	1834	2100
1837	2091	1843	2100
1852	1640	1858	2289
1861	2332	1864	2329
1867	2388	1871	576
1875	2874	1880	2979
1885	3081	1890	3380
1893	4269	1905	4648
1910	5471	1912	5506
1921	5400	1927	5500
1931	6400	1934	5777
1939	5400 ¹⁰⁰		

Drugim pod względem ilości mieszkańców był Grabów, który w interesującym nas czasokresie nie przekroczył liczby dwóch tysięcy¹⁰¹. Do nieco mniejszych miasteczek należał Mikstat, którego liczba mieszkańców w XIX w. wahała się w granicy 1500 – w 1871 r. 1437, trzy lata później 1535, a w 1881 r. 1490¹⁰².

⁹⁴ Tamże, t. 1, s. 471, 668, 767.

⁹⁵ Tamże, t. 9, s. 661.

⁹⁶ Tamże, t. 7, s. 880.

⁹⁷ Tamże, t. 4, s. 209; E. Nawrot, *Parafia p. w. św. Jadwigi w Kobylej Górze w latach 1821 – 1945*. Lublin 1975, s. 100 (maszynopis znajduje się w AAP).

⁹⁸ M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 216,

⁹⁹ Tamże, s. 82; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 69, 82.

¹⁰⁰ W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 69, 82.

¹⁰¹ *Słownik...* t. 2, s. 773; *Gazeta Ostrzeszowska*. R. 10: 1929, nr 82. Opr. Stanisław Czernik.

¹⁰² *Słownik...* t. 7, s. 409.

Tabela nr 3
Liczba mieszkańców Grabowa.

Rok	Liczba ludności	Rok	Liczba ludności
1920	1564	1834	2100
1837	1387	1843	1510
1861	1442	1871	1437
1875	1685	1880	1729
1885	1722	1890	1708
1895	1764	1900	1805
1905	1806	1910	1956
1921	1730 ¹⁰³		

Pod względem liczby wiernych na pierwszym miejscu był Ostrzeszów – od ok. 4700 w latach trzydziestych XIX w., 8000 pod koniec tego stulecia do 12000 w okresie między-wojennym. Drugie miejsce przypadło parafii kotłowskiej, która początkowo dorównywała nawet ostrzeszowskiej, na początku lat czterdziestych przekroczyła liczbę pięciu tysięcy, a po zakończeniu Kulturkampfu dochodziła do ośmiu tysięcy i wyprzedziła na pewien czas tę ostatnią – na początku XX stulecia ustąpiła znowu pierwszeństwa parafii ostrzeszowskiej¹⁰⁴.

Do drugiej grupy można zaliczyć następujące parafie: Grabów, Doruchów i Kobyłą Górę. Od początku lat trzydziestych XIX w. znacznie przekraczały liczbę dwóch tysięcy. Ta pierwsza przed wybuchem walki o kulturę liczyła już ponad trzy tysiące, a w przededniu II wojny światowej o ponad tysiąc więcej. Parafia kobylogórska liczbę trzech tysięcy przekroczyła w 1909 r. Doruchowska już w chwili inkorporacji do dekanatu miała trzy i pół tysiąca wiernych, a w następnych latach o 500 więcej¹⁰⁵.

Trzecią grupę tworzyły parafie mniejsze – Mikstat, Parzynów i Mikorzyn, liczące znacznie ponad tysiąc wiernych. Pierwsza z nich nawet na krótko w połowie wieku XIX przekroczyła liczbę dwóch tysięcy, a na stałe osiągnęła ją po zakończeniu Kulturkampfu. Parafia parzynowska pod koniec XIX stulecia liczyła ponad dwa tysiące, zaś po kilkunastu latach o pół tysiąca więcej. Mikorzyn po zakończeniu walki kulturnej liczący półtora tysiąca dusz na przekroczenie dwóch tysięcy musiał czekać do 1934 r.¹⁰⁶

Kolejna grupa to parafie liczebnie małe, takie jak Rogaszyce, Bukownica i Morawin. Każda z nich przez dłuższy czas nie miała nawet tysiąca wiernych. Rogaszyce pod koniec lat osiemdziesiątych osiągnęły taką liczbę, a w czasie trwania I wojny światowej nawet półtora tysiąca. Bukownica tysiąc wiernych

¹⁰³ Tamże, t. 2, s. 773.

¹⁰⁴ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 107 – 108.

¹⁰⁵ Tamże, s. 393 – 397.

¹⁰⁶ Tamże, s. 109.

miała po Kulturkampfie. Najmłodsza parafia dekanatu – Morawin liczbę tysiąca przekroczyła w 1938 r.¹⁰⁷.

Ostatnią grupę, parafii maleńkich, tworzyły Przedborów, Chlewo i Kochłowy. Liczba wiernych w każdej z nich wynosiła ok. 300. W 1932 r., kiedy to do Przedborowa przyłączono Siedlików, parafia liczyła nawet 1902 dusz. Chlewo mieściło się w przedziale 300 – 500, wyjątkiem był 1938 r. – 585. Kochłowy – najmniejsza parafia w dekanacie – w latach sześćdziesiątych nie miała nawet 300 wiernych. W następnych latach nieco więcej, czasem ich liczba dochodziła do 400, nawet w czasie trwania I wojny światowej doszła do 450¹⁰⁸.

Dekanat zasadniczo liczył ponad 20 tysięcy katolików – wyjątkowo nieco mniej. Na początku XX w. liczba ta wynosiła grubo ponad 30 tysięcy. Po odłączeniu północnych parafii utraciła jedną trzecią swej substancji osobowej. Po przyłączeniu dwóch parafii i po wzroście demograficznym 1922 r. liczba wiernych powtórnie przekroczyła granicę 30 tysięcy. Najwięcej wiernych liczył dekanat w 1936 r. – 34 116¹⁰⁹.

Tabela nr 4
Stan liczebny katolików w dekanacie ostrzeszowskim.

Rok	Liczba	Rok	Liczba
1831	20 297	1833	19 950
1837	21 081	1840	22 768
1844	24 001	1848	24 397
1850	22 932	1851	23 483
1857	22 976	1859	20 732
1860	22 189	1864	22 963
1870	22 617	1874	23 685
1886	26 284	1889	27 371
1892	32 890	1895	29 440
1898	31 326	1900	32 215
1902	32 237	1903	21 981
1905	22 275	1907	21 255
1909	22 205	1910	26 189
1914	27 037	1918	27 992
1920	28 568	1922	30 898
1925	31 983	1928	32 090
1931	32 782	1932	33 580
1936	34 116	1938	33 263 ¹¹⁰

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ Tamże.

¹⁰⁹ Tamże, s. 109 – 110.

¹¹⁰ Tamże, s. 159. Tabelę opracowano na podstawie elenchów, które liczbę w dekanacie podają od 1839 do 1925 r. Są one jednak z rocznym opóźnieniem, także w tym zestawieniu. Liczby z przed 1839 i po 1925 r. autor obliczył sam w oparciu o dane wszystkich parafii tego dekanatu.

3. 3. Struktura społeczna

Najliczniej reprezentowaną warstwą społeczną była ludność utrzymująca się z pracy na roli¹¹¹ – włościanie, chłopci małorolni, najemnicy, zagrodnicy, chałupnicy oraz komornicy i robotnicy rolni. Najtrudniejsze położenie materialne uboższych warstw chłopskich było w Kobylej Górze i w okolicznych wsiach oraz w Parzynowie. Taka sytuacja ekonomiczna była jedną z przyczyn ich buntu w czasie Wiosny Ludu. W 1848 r. w wystąpieniu zbrojnym brały udział gromady rozgoryczonych chłopów z Myślniewa, Ligoty, Ignacowa, Mostek i Kobylej Góry – wsi należących do parafii kobylogórskiej. Na czele zbuntowanych stanął chałupnik Tomasz Sikorski (1811 – 1881) z Ligoty. On to z chłopami (M. in. Cyjakiem, Słupienkiem i Kobzdą) napadli na dwór w Myślniewie. Inni zbuntowani chłopci spalili dwór w Zmysłonie Ligockiej. W niedługim odstępie czasu „rewolucjoniści” urządzili zbrojny napad na duży majątek ziemski hr. Kręskiego w Olszynie k. Ostrzeszowa. Splądrowane zostały wtedy też dwory w Bierzowie, Rojowie, Rogaszycach i Kochłowach. W tej ostatniej wiosce rozegrała się bratobójcza walka, która pochłonęła wiele ofiar. Następtwem tych wystąpień było aresztowanie około 70 chłopów. Wśród 40 ukaranych T. Sikorski został skazany na 9 lat więzienia w Rawiczu, po odbyciu którego powrócił do Ligoty¹¹². W Grabowie na czele ruchu rewolucyjnego stanął Józef Krzymieniecki. Chłopi w lutym 1849 r. zbuntowali się także przeciw nauczycielom w Przybyszowie, Szklarce Myślniewskiej i Przytocznicy. Podczas tych zamieszek nie prowadzono zajęć szkolnych. Chłopom najemnym nie wypłacano regularnie należności, co prowadziło m. in. do szerzenia się kradzieży. Taka sytuacja miała miejsce w Parzynowie¹¹³.

Na początku lat sześćdziesiątych w powiecie ostrzeszowskim (także dekanat kępiński) najemnicy stanowili 50 – 60 % ogółu osób dorosłych. Takiego procentu nie miał żaden inny dekanat archidiecezji poznańskiej. W następnych latach 2 – 4 % gruntów chłopskich w wyniku złej gospodarki włączono do folwarków, co przyczyniło się do zwiększenia liczby chłopów najemnych. Włościanie oraz małorolni nie tylko trudnili się uprawą roli, ale także hodowlą zwierząt¹¹⁴.

Chłopi nielicznie, ale brali udział w sprawie polskiej. Niemały wpływ na nich wywierali duchowni oddani sprawie narodowej. Do nich w pierwszym rzędzie zaliczają się ks. Jan Niewitecki, wikariusz ostrzeszowski oraz ks. Feliks

---

¹¹¹ *Miasta...*, s. 225 – 278

¹¹² S. Nawrocki, *Zaburzenia chłopskie w powiecie ostrzeszowskim w latach 1848 – 1949*. Roczniki Społeczne i Gospodarcze. R. 17: 1955, s. 83 – 98; E. Nawrot, *Parafia...*, s. 105n; Tenże, *Sikorski Tomasz*. W: *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo – Wschodniej*. T. 1. Kalisz 1998, s. 258.

¹¹³ S. Nawrocki, *Zaburzenia...*, s. 100 – 104.

¹¹⁴ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 111.

Strybel, proboszcz grabowski. Jednak niedługi był żywot istniejących od 1848 r. kół Ligi Polskiej w Ostrzeszowie, Grabowie i w Mikstacie. W tej ostatniej do zarządu wszedł jeden z chłopów. Władze pruskie ogromnie niechętnie odnosiły się do tej organizacji¹¹⁵.

Pod względem liczebnym w społeczności dekanatu na drugim miejscu znajdowała się klasa robotnicza. Bardzo trudna była jej sytuacja materialna, ponieważ wielu z nich nie miało pracy. Kiedy władze pruskie w 1857 r. budowały drogę z Ostrzeszowa do Kępna, do pracy tej zatrudniono najbiedniejszych robotników z Kobylej Góry. Także robotników niewykwalifikowanych zatrudniano przy budowaniu w Ostrzeszowie i Kępnie w połowie lat siedemdziesiątych linii kolejowej z Poznania na Śląsk¹¹⁶ oraz na początku XX w. linii łączącej Ostrzeszów z Namysłakami. W planie była jeszcze budowa odcinka kolejowego Ostrzeszów – Syców przez Kobylą Górę. Nie zostały one zrealizowane przed wybuchem I wojny światowej, a po jej zakończeniu Syców znalazł się poza granicami II Rzeczypospolitej¹¹⁷.

Robotnicy pracowali w różnego typu hutach. W 1849 r. hutę żelaza założono w Zalesiu k. Doruchowa (w 1881 r. zatrudniano w niej 16 kowali oraz 6 innych pracowników), a dwa lata później w pobliskiej Dąbrówce. W 1854 r. w Kuźnicy Skokowskiej k. Doruchowa pracowała huta miedzi, którą jednak trzy lata później zlikwidowano. W 1877 r. w Olszynie funkcjonowała huta szkła, którą również wkrótce zamknięto. Inni robotnicy pracowali w papierniach w Doruchowie, Olszynie, Szkalarce Myślniewskiej i Zalesiu – niestety ok. 1870 r. przestały one istnieć. Pod koniec XIX w. powstały tartak oraz cegielnia w Budach k. Ostrzeszowa¹¹⁸. Więcej miejsc pracy, i co z tym się łączy, lepszy status materialny tej grupy społecznej pojawiły się na początku XX stulecia. I tak w latach 1903 – 1905 wybudowano w Ostrzeszowie gazownię, a kilka lat później, do 1912 r. wydobywano rudę darniową w okolicy Namysłaków i Strzyżewa oraz wywożono żużel pozostały po zlikwidowanej hucie w Kuźnicy Starej k. Doruchowa. Od 1910 r. przez cztery lata w Ostrzeszowie pracowano przy budowie kanalizacji, a w 1916 r. rozpoczęto w tym mieście budowę wodociągów. Na krótko przed wybuchem I wojny światowej intensywnie poszukiwano ropy naftowej we Weronikiempolu oraz w Mielęcinie¹¹⁹. W cegielniach dzienne wynagrodzenie wynosiło 1 – 2 marek, jednak w Budach otrzymywali nawet 4 marki. Mimo zwiększania się miejsc pracy, wielu robotników szukało korzystniejszych zarobków w uprzemysłowionych miastach Westfalii lub

---

¹¹⁵ S. Nawrocki, *Zaburzenia...*, s. 106 – 108.

¹¹⁶ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 112.

¹¹⁷ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 79 – 80.

¹¹⁸ Tamże, s. 78 – 80; Tenże, *Papiernie w powiecie ostrzeszowskim w XIX w.* Przegląd Papierniczy, R. 1958, s. 374 – 376.

¹¹⁹ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 79 – 80; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 68.

w pracach rolnych na terenie Saksonii¹²⁰. W okresie międzywojennym robotnicy pracowali w kilkudziesięciu zakładach przemysłu rolnego, w kilkunastu różnych przedsiębiorstwach przemysłowych, w kilkunastu gorzelniach, w kilku zakładach ceramicznych i kilku zakładach drzewnych na terenie dekanatu. W Mostkach, Olszynie i Parzynowie wydobywano kwarcyt, w Ostrzeszowie powstał duży zakład A. Szeligi, dostarczający na rynek różnego rodzaju maszyny rolnicze¹²¹.

Z braku danych nie sposób ustalić liczby robotników zatrudnionych w rozmaitych gałęziach rozwijającego się na tym terenie przemysłu. Wiadomo jednak, że stanowili oni kilkanaście procent ogółu mieszkańców omawianego terenu. W przemyśle pracowały też kobiety. Nie ma też danych o ewentualnym zatrudnianiu małoletnich czy dzieci. Niektórzy robotnicy posiadali niewielkie działki i pracę w przemyśle godzili z uprawą swojej roli. Robotnicy pracujący we folwarkach często otrzymywali deputat. Czas pracy wynosił zasadniczo 10 – 12 godzin¹²².

Kościół katolicki pod koniec XIX w. podjął się etycznego rozwiązania narzeczonych kwestii robotniczych. W 1900 r. powstał w tym celu Związek Katolicki Robotników Polskich. Takie towarzystwo powstało dzięki staraniom ks. Michała Perlińskiego w 1904 r. w Ostrzeszowie. Towarzystwo to w 1910 r. liczyło 98 osób, czyli co ósmy robotnik w parafii (było ich wtedy ok. 800). W sąsiedniej parafii, w Kobylej Górze, losem robotników księża się nie interesowali i takiego towarzystwa nie powołano. Następtwem zaniedbania był ruch socjalistyczny. Pod koniec okresu międzywojennego duży procent robotników, zwłaszcza bezrobotnych, gromadził się tutaj pod sztandarem PPS. Osoby te (w 1936 r. 350) zbierały się u Stanisława Mikosiaka na zebrania i rozprowadzali gazetkę robotniczą – 120 egzemplarzy. Taką prasę oraz ulotki o treściach socjalistycznych kolportowali również robotnicy w okolicy Ostrzeszowa¹²³.

Jarmarki odbywały się nie tylko w miastach dekanatu, ale także w Kobylej Górze i do 1830 r. w Parzynowie – obie wsie kiedyś posiadały prawa miejskie, stąd urządzano je cztery razy w roku. W Ostrzeszowie za każdym razem po dwa dni. Na jarmarkach handlowano nie tylko bydłem, lecz także i nierogacizną. Jaki procent ludności zajmował się handlem, tego nie wiadomo. Należy przypuszczać, że był nikły, ponieważ profesją tą zajmowali się Żydzi¹²⁴.

---

¹²⁰ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 82; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 113.

¹²¹ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 79 – 99.

¹²² Tamże, s. 82; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 113.

¹²³ Tamże.

¹²⁴ *Miasta...*, s. 278; S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 83; E. Nawrot, *Parafia...* s. 109; Tenże, *Dekanat...* s. 114, 142. Szerzył się przemysł z ludnością mieszkającą za Prosną w Królestwie Kongresowym.

Nieznany procent mieszkańców dekanatu zajmował się rzemiosłem. W Grabowie pod koniec XIX w. było ich 53¹²⁵, a na początku następnego stulecia w Ostrzeszowie aż 466¹²⁶, w tym 196 zrzeszonych w siedmiu cechach, które regulowały kwestie zawodowe. Cech krawiecki w tym mieście miał charakter czysto polski. Dopiero od 1899 r. protokoły należało sporządzać w języku niemieckim, jednak duch pozostał w nim dalej narodowy¹²⁷. W dwudziestoleciu międzywojennym rzemiosło rozwinęło się dość dobrze i dysponowało odpowiednio urządzonymi warsztatami. W 1934 r. w całym powiecie (także dekanat kępiński i dwie parafie z dekanatu ostrowskiego) liczba samodzielnych warsztatów kształtowała się następująco: szewskich – 141, rzeźnych – 113, kowaliskich – 109, stolarskich – 79, piekarskich – 61, krawieckich – 59, kołodziejskich – 45, ślusarskich – 36, rymarskich – 25, blacharskich – 13, tokarski – 1 oraz różnych innych 30¹²⁸.

Inna warstwę społeczną stanowili pracownicy umysłowi. W latach osiemdziesiątych w Ostrzeszowie zatrudniały ich następujące instytucje: bank ludowy, powiatowa kasa oszczędności, komora celna, sąd okręgowy, poczta, apteka i komisariat obwodowy¹²⁹. W tym samym czasie w Grabowie pracowali w aptece i na poczcie¹³⁰, w Kobylej Górze także na poczcie oraz komisariacie obwodowym¹³¹. W okresie międzywojennym funkcjonowało kilka wójtostw, w których oni byli zatrudnieni¹³². W sumie procent tych pracowników na całym interesującym nas terenie z pewnością był niski.

Do mieszkańców dekanatu należała również niewielka liczba inteligencji. Przed wybuchem I wojny światowej nie istniało ani jedno gimnazjum i nie kształcono tutaj młodej rodzimej inteligencji. Oprócz kilkunastu księży swą działalność prowadzili nauczyciele szkół powszechnych – w 1866 r. 41, a z upływem lat nieco więcej¹³³. Pod koniec XIX w. 16 pracowało w szkołach na terenie parafii Kotłów¹³⁴, 14 w parafii ostrzeszowskiej¹³⁵ oraz kilku w parafii Kobyla Góra. Oprócz tych nauczycieli katolików na terenie tym zatrudnionych było kilku nauczycieli akatolików w szkołach protestanckich lub ży-

¹²⁵ *Miasta...*, s. 226.

¹²⁶ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 83.

¹²⁷ W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 69.

¹²⁸ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 98.

¹²⁹ *Słownik...* t. 7, s. 734.

¹³⁰ *Tamże*, t. 2, s. 773.

¹³¹ *Tamże*, t. 4, s. 209.

¹³² E. Nawrot, *Parafia...* s. 109.

¹³³ *Słownik...* t. 7, s. 376.

¹³⁴ AAP, Sprawozdania szkolne 1895 – 1896, sygn. DA XXIII 30 – sprawozdanie szkolne za rok 1895/96 w parafii Kotłów.

¹³⁵ *Tamże* – sprawozdanie szkolne od 01. 06. 1896 do 01. 04. 1897 r. parafii Ostrzeszów.

dowskich¹³⁶. Nadto w miastach zatrudnieni byli lekarze – w Grabowie i Ostrzeszowie¹³⁷. W tym ostatnim także adwokat¹³⁸. W okresie międzywojennym znacznie wzrosła liczba inteligencji. Oprócz nauczycieli szkół powszechnych, zatrudniano profesorów w seminarium nauczycielskim w Ostrzeszowie oraz w obu gimnazjach ostrzeszowskich (żeńskie u nazaretank). Nadto liczba kapłanów diecezjalnych dochodziła do 20, nie licząc kilku księży salezjanów zatrudnionych w Ostrzeszowie oraz w Instytucie Filizoficznym w Marszałkach¹³⁹. Na wieść o maltretowaniu dzieci wrzezińskich w l. 1905 – 07 ich rówieśnicy w Ostrzeszowie urządzili strajk. Za taką postawę na nich oraz ich rodziców ze strony władz pruskich posypały się kary – cielesne oraz groźby. W strajku szkolnym brały udział dzieci z Mikstatu, podtrzymywane na duchu przez miejscowego proboszcza ks. Franciszka Ruszczyńskiego¹⁴⁰.

W rozwoju szkolnictwa podstawowego w okresie międzywojennym wielką rolę odegrał działacz społeczny i oświatowy, inspektor Sylwester Hęcka – zmarł w Warszawie w 1941 r., przeżywszy 55 lat. W pracy wspierała go jego żona Janina z Woźniakowskich, po której pozostały listy od Jana Kasprowicz i Stefana Żeromskiego. W działalności oświatowej zasłużył się ks. M. Perliński, autor pracy pt. *Wspomnienia o mieście Ostrzeszowie bliższej jego i dalszej okolicy* wydanej w 1920 r. Od tego czasu zaczęła ukazywać się *Gazeta Ostrzeszowska*, redagowana i wydawana przez Mariana Malinowskiego. Jej żywot zakończyła agresja hitlerowska. Przez kilka lat gazeta emitowała *Tygodnik Parafialny*, którego redakcją zajmował się kolejny proboszcz ostrzeszowski, ks. Grzegorz Kucharski¹⁴¹.

W Polsce Odrodzonej szkolnictwo na szczeblu średnim zasadniczo prowadziło duchowieństwo. Gimnazjum męskie od września 1932 r. prowadzili salezjanie, żeńskie zaś od początku jego działalności nazaretanki, a seminarium nauczycielskie pastorzy ewangeliccy. Miejskie gimnazjum typu humanistycznego edukację młodzieży rozpoczęło w 1920 r. Budynek szkolny przy ul. Zamkowej dwanaście lat później kupili salezjanie. Nowi właściciele urządzili w nim kaplicę i początkowo było ono koedukacyjne. Księża ci prowadzili także internat w przez siebie dzierzawionym budynku. Gimna-

¹³⁶ *Słownik...* t. 7, s. 376.

¹³⁷ ADZ, Kronika, s. 8. W 1934 r. znany był dr med. Walenty Radek.

¹³⁸ W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 78. Pierwszym burmistrzem w Odrodzonej Ojczyźnie został w styczniu 1919 r. Jan Dirska, zaś pierwszym starostą adwokat Stanisław Radziszewski a kilka dni po nim ziemianin Józef Węzyk z Rogaszyc.

¹³⁹ *Słownik...* t. 2, s. 773; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 115.

¹⁴⁰ R. Szczepaniak, *Mikstat herbu Gozdowa*. Ziemia Kaliska. R. 3: 1959, nr 8, s. 6; nr 9, s. 6; nr 10, s. 7 – 8; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 64 – 67; S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 86 – 89.

¹⁴¹ W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 84 – 87.

zjum to zostało uznane za wzorcowe i eksperymentalne oraz stojące na wysokim poziomie¹⁴². Siostry nazaretanki z rokiem szkolnym 1934/35 otwały gimnazjum żeńskie, które znajdowało się w wynajętym budynku, także przy ul. Zamkowej¹⁴³. Od tego czasu do szkoły salezjańskiej uczęszczała tylko młodzież męska. W 1920 r. w gmachu gimnazjum powołano do życia ewangelickie seminarium nauczycielskie. Jego dyrektorem został pastor Jerzy Ożana wywodzący się ze Śląska Cieszyńskiego. Do pierwszej klasy przyjęto 26 uczniów, w tym 6 wyznania ewangelickiego. Szkoła ta zasadniczo mieściła się przy ul. Krakowskiej, naprzeciwko kościółka św. Anny. Cechowała się dużą tolerancją religijną oraz regionalną. Kolejnymi jej dyrektorami zostali: od roku szkolnego 1922/23 pastor Karol Banszel (również ze Śląska Cieszyńskiego), od 1926 r. Karol Biczysko oraz na końcu jej istnienia Norbert Nowak. Z powodu trudności finansowych została ona zamknięta w 1935 r. W rekrutacji do niej pierwszeństwo mieli kandydaci wyznania ewangelickiego. W dziejach tego seminarium naukę pobierało 233 uczniów tego wyznania (37 %) oraz 397 katolików. Jego mury w opuściło w sumie 350 nowo wykształconych nauczycieli. W formowaniu ich charakterów preferowano wychowanie ideowe oraz religijno – moralne. Budynek szkolny odkupili salezjanie i zorganizowali w nim internat dla uczniów gimnazjalnych. Na pierwszym pięttrze urządzili w nim kaplicę półpubliczną, w której oprócz Mszy św., odprawiano także inne nabożeństwa – majowe, czerwcowe i październikowe¹⁴⁴.

Z ziemią ostrzeszowską związana jest też inteligencja twórcza. Do postaci najwybitniejszej zalicza się literat Stanisław Czernik, autor kilkudziesięciu książek – tomów poezji, powieści, dramatów, antologii i innych. Zamieszkał on w Ostrzeszowie od 1923 r., rozpoczynając pracę nauczycielską w miejscowym gimnazjum, którego w 1929 r. został dyrektorem. Był nim do czasu przejścia szkoły przez salezjanów. Od tego czasu dalej wykładał tutaj język polski. O swoich pracodawcach wypowiadał się pozytywnie, oceniając ich jako księży o wysokiej kulturze, którzy nie przeszkadzali mu w twórczości literackiej. Redagował on i wydawał miesięcznik „Okolica poetów”. W tym grodzie piastow-

¹⁴² M. Piwożyński, *Zakony męskie w Polsce*. Lublin 1937, s. 227; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 82; *75 lat działalności salezjanów w Polsce*. Łódź – Kraków 1974, s. 27, 49; J. Janas, *Prywatne Gimnazjum i Liceum Żeńskie*. Ostrzeszów 1996, s. 13 – 14.

¹⁴³ W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 83; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 119; J. Janas, *Prywatne...*, s. 60 – 61.

¹⁴⁴ K. Stasiński, *Dzieje Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Ostrzeszowie (1920 – 1934)*. Przegląd Historyczno – Oświatowy. R. 4. 1961 s. 288 – 294; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 84; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 118 – 119.

¹⁴⁵ S. Czernik, *Okolica Poetów*. Poznań 1961, s. 26, 51.

skim, z wyjątkiem okupacji hitlerowskiej, mieszkał do 1950 r.¹⁴⁵. Drugą wybitną postacią w Ostrzeszowie był artysta malarz Antoni Serbeński. Urodził się w 1886 r. w Potoku Złotym w powiecie buczackim. Po ukończeniu Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, Ostrzeszów obrał sobie jako drugie miasto rodzinne i zamieszkał tutaj do końca życia (um. 1957). Liczne jego prace – obrazy olejne, akwarele, grafiki oraz drzeworyty – stały się ozdobą domów mieszczan, lokali oraz sal¹⁴⁶.

Ostrzeszów w okresie międzywojennym gościł sławnych Polaków. Działający w tym mieście chór męski *Dzwon* w 1924 r. odwiedził wielki kompozytor Feliks Nowowiejski. W roku następnym gród kazimierzowski miał zaszczyt gościć wybitnych polityków – prezydenta Rzeczypospolitej prof. Stanisława Wojciechowskiego oraz generała Józefa Hallera. W przededniu tragedii wrześniowej przybył z prelekcją literat Jan Sztudynger. W 1935 r. w Morawinie bawił aktor Ludwik Solski¹⁴⁷.

Teren dekanatu zamieszkiwało też ziemiaństwo – w niektórych parafiach należało do wyznania ewangelickiego. Oni, podobnie jak katolicycy właściciele danej wsi, byli kolatorami i ich obowiązkiem było łożenie określonych prawem świadczeń na rzecz lokalnego Kościoła. W parafii kotłowskiej swoje majątki posiadał nawet książę Radziwiłł. U niego to – u Antoniego w Antoninie – gościł i dawał koncerty bawiący w Wielkopolsce pod koniec lat dwudziestych Fryderyk Chopin¹⁴⁸. Właściciel dóbr Grabowa Wincenty Dominik Przechocki w 1821 r. poza granicami Wielkiego Księstwa Poznańskiego, w Kaliszu założył manufakturę. W czasie rozruchów chłopskich w 1848 r. okoliczna szlachta schroniła się w Grabowie, a dziedzic Tokarzewa dla swej ochrony uzbroił komorników w piki. Dobra ziemskie w Doruchowie należały do patriotycznej rodziny Thielów, a w Rogaszycach do znanego w okresie międzywojennym działacza społecznego J. Wężyka¹⁴⁹. Ze względu na niepełne informacje o tej znaczącej klasie społecznej, nie jest możliwe pełniejsze jej omówienie.

W latach osiemdziesiątych, kiedy nauczanie na szczeblu podstawowym było obowiązujące, znaczna część ludności nie umiała czytać i pisać. Największy procent analfabetów mieszkał we wsi Marszałki – 49 % ogółu mieszkańców, a najniższy w majątku doruchowskim – 9 %, co wydaje się być błędem w druku. Najczęściej w poszczególnych miejscowościach od 1/4 do 1/3 części ludność była wtedy niepiśmienna. Z pewnością wśród tych ostatnich nie było młodzieży czy też ludzi młodych.

¹⁴⁶ Tamże, s. 24; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 86 – 87.

¹⁴⁷ S. Czernik, *Okolica...*, s. 37; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 88.

¹⁴⁸ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 117.

¹⁴⁹ *Słownik...* t. 2, s. 132; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 78.

Tabela nr 5
Analfabetyzm w Ostrzeszowskim w latach osiemdziesiątych XIX w.

L.p	Miejscowość	liczba mieszkańców	liczba analfabetów	procent
1	Bobrowniki z folwarkiem	739	232	31
2	Bukownica	1038	275	26
3	Chlewo z folwarkiem	600	171	28, 5
4	Chynowa	797	330	41
5	Czarnylas	1090	280	26
6	Doruchów	640	227	35
7	Doruchów dominium	314	29	9
8	Grabów	1687	460	27
9	Kobyła Góra	359	100	28
10	Kotłów	171	43	25
11	Ludwików	128	59	46
12	Marszałki	195	95	49
13	Mikorzyn	277	67	28
14	Mikstat (cała parafia)	1912	515	26
15	Morawin	118	52	44 ¹⁵⁰

Dekanat ten był terenem, na którym tlił się duch patriotyczny i rozgrywały się na nim walki narodowo – wyzwolenicze. Miejscowi patrioci brali też udział w powstaniach narodowych. W powstaniu listopadowym uczestniczyli też mieszkańcy Grabowa i Ostrzeszowa¹⁵¹. W następnym zrywie narodowym, w 1863 r., ks. Stanisław Klemczyński, proboszcz kotłowski, zorganizował oddział składający się z 30 ochotników. Powstańców tych po przekroczeniu granicy państwowej, w Rudnikach pod Bolesławcem w Królestwie Kongresowym, wojsko rosyjskie rozbiło, a kapłan ten poległ w bitwie. Inny oddział powstańczy, któremu przewodził Kazimierz Mielęcki, został rozбитo 22. 03. 1863 r. pod Mikorzynem¹⁵². W Powstaniu Wielkopolskim w l. 1918 – 19 udział był o wiele znaczniejszy. Grupy powstańcze uformowały się w tejsze wsi, jak również w Rogaszycach, Kobylej Górze i Grabowie. Powstańcy ostrzeszowscy, którymi kierowali zawodowi oficerowie, a duchowo wspierali miejscowi księża (probosz-

¹⁵⁰ *Słownik...* t. 1 – 6. Tabelę opracowano na podstawie tegoż słownika, w którym nie zamieszczono liczby analfabetów w następujących parafiach: w Ostrzeszowie, Parzynowie, Przedborowie i Rogaszycach. Umieszczone w tabeli Doruchów i Morawin nie należały wtedy do dekanatu.

¹⁵¹ *Miasta...*, s. 226, 277.

¹⁵² *Tamże*, s. 264; Z. Zieliński, *Kościół katolicki w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1848 – 1865*. Lublin 1973, s. 379; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 119.

czowie – Edward Sucharski z Grabowa, Franciszek Szukalski z Bukownicy, a także wikariusz ostrzeszowski ks. Józef Kledzik), tworzyli kompanię ostrzeszowską, mikstacką oraz doruchowsko – grabowską, wygrali bitwę z Niemcami 15. 01. 1919 r. na dawnej granicy Wielkopolski i Śląska (z 1793 r.), na zachód od Kobylej Góry, na odcinku Trzy Kamienie i Ligota. Pod Parzynowem 9 dni później rozegrali kolejną zwycięską potyczkę. Na froncie południowym w tej części Wielkopolski dowodził kapitan Stanisław Thiel z Doruchowa. Mieszkańcy Ostrzeszowskiego w walce narodowej zasilili szeregi powstańców w powiecie kępińskim, a także niesli pomoc Polakom ze Śląska w ich bohaterskich staraniach o powrót do Macierzy. Brali oni udział we wszystkich powstaniach śląskich oraz w przeprowadzeniu tam plebiscytu – w tym ostatnim zadaniu uczestniczył Andrzej Wronka, późniejszy biskup sufragan we Wrocławiu. Z chwilą agresji hitlerowskiej w obronie narodowej ochotniczo włączyło się 14 harcerzy (na ogólną liczbę 30) z drużyny ostrzeszowskiej. Ich dowódcą został kapitan Wajdowicz. Ci obrońcy Polski zostali zmuszeni do wycofania się, ponosząc ogromne straty. W Ostrzeszowskiem w czasie okupacji działał ruch oporu. W 1943 r. hitlerowcy aresztowali m. in. komendanta rejonu AK porucznika Kazimierza Kubickiego (pseudonim Michał Wrzosek). Jesienią następnego roku hitlerowcy wykryli w lesie pod Wygodą Tokarską bunkier polskiego ruchu oporu. Na miejscu zginęli komendant miasta Ryszard Kłosowski (przybrane nazwisko) oraz Telesfor Krupa – pseudonim Grzyb. Reszta ochotników (6 żołnierzy) zginęła w transporcie do obozu koncentracyjnego¹⁵³.

3. 4. Struktura narodowościowa

Teren dekanatu zamieszkiwali nie tylko Polacy, których było zdecydowanie najwięcej, ale także Niemcy, Żydzi, a nawet Czesi¹⁵⁴. W połowie XIX w. aż 80, 5 % ludności Ostrzeszowskiego posługiwało się tylko językiem polskim, tylko 1, 9 % jedynie niemieckim, pozostałe zaś 17, 6 % oba językami. W 1860 r. wszystkie, 33 szkoły uczyły tylko w tym pierwszym, nie funkcjonowała żadna szkoła polsko – niemiecka. W tym czasie wśród 41 pracujących nauczycieli nie było żadnego Niemca, podobnie sytuacja wyglądała wśród

---

¹⁵³ R. Szczepaniak, *Mikstat...*, nr 10, s. 8; S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 92; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 77, 79, 92 – 93, 96 – 97; F. Kasprzak, *Bitwa pod Kobylą Górą. Południowa Wielkopolska*. R. 4: 1965, nr 1 – 2, s. 2. W bitwie brały udział dwa oddziały polskiego oręża – pod dowództwem Szejbrowskiego licząca 80 żołnierzy, podążający przez Rogaszyce, Kochłowy i Parzynów na Trzy Kamienie oraz drugi, któremu dowodzili Pawin i Józef Idzior, w liczbie także 80 żołnierzy idący przez Rojów i Myślniew do Ligoty. Wojsko niemieckie poniosło ogromne straty – 60 zabitych oraz 46 wziętych do niewoli, w tym oficer i 15 rannych. Polscy ochotnicy stracili 5 żołnierzy oraz 5 odniosło rany.

¹⁵⁴ AAP, sygn. DA XXIII 30 – sprawozdanie szkolne parafii Parzynów od. 01. 04. 1896 do 31. 03. 1987 r. Czesi mieszkali wtedy w Mielęcinie i Rzetni.

3278 uczniów¹⁵⁵. Od 1858 r. obowiązywał pruski zakaz śpiewania *Boże coś Polskę*, jednak w dalszym ciągu pieśń tę śpiewano na nabożeństwach, a trzy lata po tej decyzji, księży dekanatu ostrzeszowskiego wystąpili oficjalnie przeciw tej antypolskiej ustawie rządowej¹⁵⁶. Język polski był tak daleko dominującym, że w tymże języku odprawiano nawet nabożeństwa w zborze ewangelickim w Ostrzeszowie¹⁵⁷. Pod koniec tego stulecia Prusacy przystąpili do wzmoczonej germanizacji tego terenu. Efekty dla zaborców mogły być tylko częściowo zadawalające, ponieważ w 1910 r. językiem polskim posługiwało się 83, 4 % ogółu ludności, oboma 1, 9 % a niemieckim 14, 7 %. Na przestrzeni ponad 60 lat, głównie przez akcję osiedleńczą, a także przez emigrację ludności pochodzenia żydowskiego, o kilka procent zwiększył się procent ludności niemieckojęzyczna – z 90 – 99 % w 1846 r. do 80 – 90 % w 1910 r.¹⁵⁸. Do Ostrzeszowskiego kierowano najzagorzalszych Niemców w celu germanizowania tej ziemi. Polacy w celu podtrzymania ducha i języka narodowego wzmogli wysiłki na polu gospodarczym oraz kulturalno – oświatowym. I tak w Ostrzeszowie w 1871 r. założyli Towarzystwo Przemysłowców Polskich, w 1879 r. Bank Ludowy, w 1893 Kółko Rolnicze a w 1904 r. Spółdzielnię Rolniczo – Handlową Rolnik. Podczas strajku szkolnego zaborcom nie udało się jednak oderwać młodzieży polskiej od języka ich ojców. Dużą rolę w życiu kulturalnym w tym mieście odegrało Towarzystwo Młodzieży Polskiej. W miejskim Bractwie Kurkowym w 1893 r. powstał konflikt na tle narodowym, czego następstwem była rezygnacja z przynależności do niego większości Polaków w roku następnym, na szczęście na krótki czas¹⁵⁹.

Ludność niemiecka najczęściej należała do wyznania ewangelickiego. Na terenie katolickiej parafii w Ostrzeszowie w 1905 r. Niemców – katolików mieszkało zaledwie 30, a ewangelików 800. Liczba tych ostatnich pięć lat później urosła do 1213, a wyznania katolickiego tylko 28. W szkołach katolickich tej parafii w 1896 r. uczyło się 1295 polskich dzieci, a tylko 18 narodowości niemieckiej¹⁶⁰. W tym samym czasie w Mikstacie na 120 dzieci przygotowujących się do I Komunii św. tylko jedno wywodziło się z rodziny niemieckiej¹⁶¹, w Parzynowie zaś na 85, także jedno tej narodowości¹⁶².

¹⁵⁵ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 120 – 121.

¹⁵⁶ Z. Zieliński, *Kościół...*, s. 275, 369.

¹⁵⁷ O. Kolberg, *Wielkie Księstwo Poznańskie*. T. 10, cz. 1. Kraków 1876, s. 134.

¹⁵⁸ W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 72; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 121.

¹⁵⁹ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 86 – 89; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów...*, s. 64 – 67.

¹⁶⁰ AAP, sygn. DA XXIII 30 – sprawozdanie szkolne parafii Ostrzeszów od 01. 06. 1896 do 01. 04. 1897. Na terenie tej parafii było zatrudnionych 12 nauczycieli ewangelików, którzy uczyli 620 dzieci, w większości z rodzin polskich.

¹⁶¹ Tamże, Pismo z 01. 12. 1896 r. ks. Antoniego Zarzyckiego z Mikstatu do dziekana w Grabowie.

¹⁶² Tamże, Pismo z 15. 02. 1896 r. ks. Teofila Mindaka z Parzynowa do dziekana.

Tabela nr 6
Skład narodowościowy w parafiach dekanatu w 1848 r.¹⁶³.

L.p	Parafia	Ogólna liczba wiernych	Liczba Niemców
1.	Bukownica	820	nikt
2.	Chlewo	373	nikt
3.	Grabów	2251	54
4.	Kobyła Góra	2248	9
5.	Kotłów	5167	86
6.	Mikstat	2455	11
7.	Mikorzyn	1365	nikt
8.	Ostrzeszów	4855	38
9.	Parzynów	1480	31
10.	Przedborów	556	brak danych
11-12.	Rogaszyce i Kochłowy	1133	brak danych

Na terenie omawianym mieszkali w niewielkim procencie również Żydzi. W latach siedemdziesiątych stanowili oni 5 – 6 % wszystkich mieszkańców powiatu ostrzeszowskiego. Wtedy to w samym Ostrzeszowie liczba ich wynosiła 395¹⁶⁴. Wspólnota żydowska w tym mieście prowadziła swoją szkołę, której w 1897 r. naukę pobierało 70¹⁶⁵. Drugim największym ich skupiskiem była Kobyła Góra. W latach osiemdziesiątych żyło tutaj 160 ludzi pochodzenia żydowskiego i stanowili aż 44 % ogółu mieszkańców tej miejscowości. Procent ten był największy w skali całego dekanatu. Pod koniec XIX w. na terenie całej parafii kobylogórskiej mieszało ich 500¹⁶⁶. W pozostałych miasteczkach żyło ponad stu wyznawców religii mizjeszowej – i tak w Grabowie w 1869 r. około 150 a w Mikstacie 100¹⁶⁷. Kilkanaście lat później w tym ostatnim mieście o 52 więcej¹⁶⁸ a w Grabowie o 11¹⁶⁹. O wiele mniejszy procent w skali lokalnego społeczeństwa ludzie narodowości żydowskiej stanowili w parafach typowo wiejskich. I tak w latach osiemdziesiątych ponad 20 zamieszkiwało w doruchowskiej (wówczas dekanat kępiński) – w Doruchowie 15 a w Bobrownikach 7¹⁷⁰

¹⁶³ AAP, Akta dotyczące się okólników..., DA XXIII 36 – spis ludności katolickiej w dekanacie ostrzeszowskim w 1848 r. Liczby podane w tym spisie odbiegają od tych podanych w elenchusie – są więc niedokładne.

¹⁶⁴ *Słownik...* t. 7, s. 734; Dzieje Ostrzeszowa. Pod red. S. Nawrockiego. Kalisz 1990 s. 164.

¹⁶⁵ AAP, DA XXIII 30 – interrogationes parafii Ostrzeszów od 01. 06. 1896 do 01. 04. 1897 r.

¹⁶⁶ AAP, Akta dotyczące wizyt pasterskich 1868 – 1896, DA XXIII 27 – interrogationes parafii Kobyła Góra z 23. 11. 1896 r.

¹⁶⁷ Tamże – interrogationes parafii Grabów z 25.05. 1869 oraz Mikstatu z 1869.

¹⁶⁸ *Słownik...* t. 5, s. 409.

¹⁶⁹ *Słownik...* t. 2, s. 773.

¹⁷⁰ *Słownik...* t. 1, s. 263; t. 2, s. 132.

oraz w kotłowskiej (w Strzyżewie 9 osób)¹⁷¹, a kilka lat później 28¹⁷². W mniejszych parafiach wiejskich, takich jak Mikorzyn, Parzynów czy Rogaszyce było tylko po kilka osób tej narodowości¹⁷³. W pozostałych parafiach nie mieszkali synowie Izraela. Od początku XX stulecia zauważalny jest systematyczny spadek liczby ludności pochodzenia żydowskiego: i tak w parafii ostrzeszowskiej nastąpił on z 475 do 242, a w Grabowie z 177 do 170. W Kobyłej Górze w 1905 r. mieszkało ich 139, a w całej parafii 153. W parafii doruchowskiej było 41 a w parzynowskiej 18 Żydów¹⁷⁴. W okresie międzywojennym na terenie dekanatu znajdowało się ich niewielu. W 1924 r. na nabożeństwa w synagodze ostrzeszowskiej przychodziły 23 osoby¹⁷⁵, w grabowskiej 61 a w kobyłagórskiej 28. Liczba Żydów w 1931 r. jeszcze się zmniejszyła – w gminie grabowskiej mieszkało ich 54, w ostrzeszowskiej 25 a w kobyłagórskiej 24¹⁷⁶.

Najmniejszą grupę narodowościową stanowili Czesi. Pod koniec XIX w. kilka rodzin czeskich zamieszkiwało na południu dekanatu, we wsiach takich jak Rzetnia i Mielęcín¹⁷⁷. Przed 1939 r. 28 osób tej narodowości mieszkało w parafii kochłowskiej¹⁷⁸. Źródła nic nie mówią o obecności ich na pozostałych terenach dekanatu.

Społeczeństwo dekanatu w większości polskie, żyło zgodnie z mniejszościami narodowymi. Nie słyszano tutaj o nacjonalizmie, jakiegokolwiek dyskryminacji ze strony Polaków, a nawet o waśniach na tle narodowym. Udział w strajkach szklonych czy w wojnach narodowych wpływał z ich postawy patriotycznej.

3. 5. Skład wyznaniowy

3. 5a. Protestantyzm

Wśród pierwszych zwolenników protestantyzmu w Wielkopolsce spotykamy mieszczan przeważnie pochodzenia niemieckiego¹⁷⁹. W regionie tym w XIX w.

¹⁷¹ *Słownik...* t. 11, s. 448.

¹⁷² AAP, sygn. DA XXIII 27 – interrogationes parafii Kotłów z 1892 r.

¹⁷³ Tamże – interrogationes parafii Mikorzyn z 05.07. 1869 r. i 18. 12. 1873 (wtedy mieszkało ich 10); Parzynów z 2. 10. 1868; z Rogaszyce z 19. 10. 1868 (trzy rodziny) oraz z 1872 r. (jedna rodzina); *Słownik...* t. 5, s. 407; t. 7, s. 880.

¹⁷⁴ M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 199 – 200, 216, 243, 264, 271.

¹⁷⁵ Akta Miasta Ostrzeszowa (cyt. AMO) przechowywane w APK, Administracja nad majątkiem gminy żydowskiej 1923 – 1927, sygn. nr 246 s. 5.

¹⁷⁶ APK, Akta Starostwa Powiatowego w Ostrzeszowie (cyt. SPO) – Sprawy wyznaniowe w ogólności 1919 – 1930, sygn. nr 138 s. 81; Sprawy wyznaniowe 1931, sygn. nr 140 s. 2 – 3, 6.

¹⁷⁷ AAP, sygn. DA XXIII 30 – sprawozdanie szkolne parafii Parzynów od 01. 04. 1896 do 31. 03. 1897 r.

¹⁷⁸ AAP, Akta dotyczące dziejów Kościoła podczas okupacji (cyt. OK), bez sygnatury jedyńskiej – Kochłowy s. 1

¹⁷⁹ A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien in Provinz Posen*. Überarbeitet von J. Stefan. Poznań 1898, s. V.

ewangelikami zasadniczo byli Niemcy. W dekanacie ostrzeszowskim sytuacja wyglądała zgoła inaczej – ogromna większość protestantów była wtedy narodowości polskiej. W omawianym okresie jednak wzrosła liczba Niemców ewangelików i to z dwóch powodów – zaprowadzony po 1848 r. proces germanizowania tego terenu przez zasiedlanie go głównie mieszczaństwem oraz chłopstwem pochodzącym z Niemiec oraz przez większy przyrost naturalny mieszkających tu rodzin niemieckich¹⁸⁰.

W 1841 r. w całym powiecie ostrzeszowskim istniały tylko dwie parafie ewangelickie¹⁸¹. Starsza, w Kępnie, mająca swój zbór od 1667 r., do której należał południowo – wschodni obszar dekanatu¹⁸². W latach osiemdziesiątych w Kochłowach mieszkało 35 ewangelików, w Turzu 16, a w całej parafii parzynowskiej 77, zaś w mikożyńskiej tylko 8 osób tego wyznania¹⁸³. Pod koniec XIX stulecia w Parzynowie na 182 dzieci szkolnych, 7 było z rodzin protestanckich, w większości polskich. W pobliskiej Rzetni na 116 uczniów aż 15 stanowili ewangelicy z domów polskich i czeskich. Zupełnie inaczej te proporcje wyglądały w innych wsiach. W Mielęcinie na 59 dzieci katolickich 57 miało rodziców ewangelików – Niemców, Polaków i Czechów, w Przybyszowie było po 15, natomiast we Weroniempolu odpowiednio 22 na 60¹⁸⁴. Druga parafia funkcjonowała w Ostrzeszowie, gdzie w 1806 r. rozpoczęto budowę zboru. Sześć lat później posługę rozpoczął przy nim pastor Jan Daniel Janusch, który tutaj umarł po 10 latach pracy. Kolejnym, po jedenastoletnim wakansie, został Karol Rohnstock, autor kilku prac teologicznych, w tym otwartego listu do arcybiskupa Marcina Dunina. Wspólnocie ewangelickiej przewodził przez 33 lata, do końca swego życia. Trzecim z kolei duszpasterzem tej parafii do 1895 r. (emerytura) został pastor Otto Karol Samuel Koniecki – autor *Geschichte der Reformation in Polen* i innych dzieł oraz tłumacz polskich romantyków. Na przełomie wieków postorem był Artur Karol Teodor Rode. Nowy kościół w tym mieście wybudowano w l. 1859 – 1861. W 1895 r. należały do niego wszystkie miejscowości należące do katolickiej parafii ostrzeszowskiej i bukownickiej, niektóre wsie z parafii doruchowskiej, rogaskiej, mikożyńskiej, mikstackiej i kobylogórskiej. Parafia w Ostrzeszowie pod koniec XIX w. liczyła 3681 wiernych¹⁸⁵.

Pod koniec lat dwudziestych XIX w. parafii ostrzeszowskiej do wsi o największej liczbie ewangelików należały Szklarka Myślniewska – 61 oraz Kuźnica

---

¹⁸⁰ Z. Zieliński, *Kościół...*, s. 33, 148.

¹⁸¹ A. Werner, *Geschichte...*, s. 370; S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 25.

¹⁸² J. Janiszewki, *Powiat...*, s. 10; J. Nowacki, *Dzieje...*, s. 502.

¹⁸³ *Słownik...*, t. 4, s. 226; t. 6, s. 407; t. 7, s. 880.

¹⁸⁴ AAP, sygn. DA XXIII 30 – sprawozdanie szkolne parafii Parzynów z 15. 04. 1897 r.

¹⁸⁵ A. Werner, *Geschichte...*, s. 338 – 340; APP, LO – A. betr. den Etat der Ostrzeszower evangelischen Kirche und die Tilung der Schulden 1818 – 1835, sygn. 405, s. 50.

Myślniewska – 42¹⁸⁶ osoby, a na początku lat trzydzieści ta ostatnia – 108, Kobyła Góra 57, Rojów – 54 oraz Borek i Ignaców po 38 osób¹⁸⁷. Liczba rodzin tej wspólnoty parafilnej ciągle rosła. I tak pod koniec lat trzydzieści wynosiła ona 331 a kilka lat później 620¹⁸⁸. W latach osiemdziesiątych najwięcej protestantów zgromadziło się w Ostrzeszowie – 466 (2077 katolików), tj. 1/5 mieszkańców miasta, następnie w Doruchowie – 204 osoby, w tym 140 narodowości polskiej, Olszynie, gdzie byli większością – 198 (191 katolików) oraz w Siedlikowie, najmniej w Bukownicy – 40 osób¹⁸⁹. Pod koniec XIX w. na terenie katolickiej parafii ostrzeszowskiej znajdowało się aż 625 dzieci z domów ewangelickich¹⁹⁰. Na obszarze katolickiej parafii w Ostrzeszowie w 1905 r. mieszkało 2953 ewangelików, w tym 2153 narodowości polskiej, a pięć lat później 2520, w tym 2307 Polaków¹⁹¹. W Polsce odrodzonej ewangelicka parafia liczyła ok. dwóch tysięcy wiernych. W 1931 r. za pastora Karola Vochta liczyła 2042 osoby i dysponowała 15, 40 ha gruntu. Dziesięć lat wcześniej tego gruntu było więcej o 2, 10 ha oraz egzystował dom dla chorych z parcelą o obszarze 1, 75 ha¹⁹². W tym czasie oprócz miejskiego seminarium nauczycielskiego ewangelicy posiadali swe szkoły wyznaniowe w następujących miejscowościach: Ostrzeszów, Olszyna, Rojów, Bledzianów, Szklarka Przygodzka, Niedzwiedź, Matydół, Korpysy i Potaśnia¹⁹³. W seminarium sympatią młodzieży cieszył się pastor Lond, zmarły w 1929 r. oraz jego kolega, nauczyciel religii ewangelickiej Oswald Tyc. Jedną z nauczycielek tej szkoły, katoliczka Ossowska, wyszła za mąż za kogoś z pastorów i przez Kościół katolicki została ekskomunikowana¹⁹⁴. W 1920 r. w mieście znana była ze swej działalności ewangelickie stowarzyszenie „Społeczność Chrześcijańska”, która za cel stawiała sobie ożywienie religijne. Ks. M. Perliński zauważył, że członkowie tego ruchu zbierali się w domach prywatnych i na tych zebraniach m. in. czytali Pismo św., jednak szerzyli idee socjalistyczne¹⁹⁵.

¹⁸⁷ APP, LO – Kirche zu Schildberg [1829 – 1833], sygn. 386 s. 52 – 72.

¹⁸⁸ APP, LO sygn. 389 – spisy rodzin ewangelickich z 21. 08. 1839 i 01. 10. 1846 r..

¹⁸⁹ *Słownik...*, t. 1, s. 471; t. 2, s. 132; t. 7, s. 517; t. 9, s. 661; t. 10, s. 508.

¹⁹⁰ AAP, sygn. DA XXIII 30 – sprawozdanie szkolne parafii Ostrzeszów od 01. 06. 1896. do 01. 04. 1897 r.

¹⁹¹ M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 200.

¹⁹² APK, SPO sygn. 138 s. 17, 81; 140, s. 20.

¹⁹³ APK, AMO – Przedszkola 1927 r., sygn. 231, s. 2; M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 201.

¹⁹⁴ APK, AMO – Sprawy szkolne i utrzymywanie szkół 1924 – 1927 r., sygn. 233 s. 404; K. Stasiński, *Dzieje...*, s. 288 – 291.

¹⁹⁵ APK, SPO sygn. 138 s. 25 – 26; 51 – 52 v. Polskie Towarzystwo Ewangelickie w Poznaniu oświadczyło, że „Społeczność Chrześcijańska” nie jest grupą polityczną ani też filią Modrego Krzyża. Pożaliło się przy okazji, że władze administracyjne ruchowi temu utrudniają w organizowaniu nabożeństw domowych, a policja żąda spisu członków, nazwiska prezesa i sprawozdań ze spotkań.

Kolejna parafia ewangelicka, która powstała na terenie tego katolickiego dekanatu, została erygowana w Czarnym lesie. W 1791 r. do miejscowej szkoły przybudowano mały kościółek, w którym pastory z Ostrowa Wlkp. cztery razy w roku odprawiali nabożeństwa, a od 1852 r. osiem razy. Pięć lat później zamieszkał w tej wsi pastor Ekaradt i wkrótce przystąpiono do budowy okazałego kościoła i wieży – po dwóch latach pracy ukończono to dzieło. Kapliczkę przyszolną 18. 06. 1961 r. zniszczył pożar. Wspólnotę parafialną tworzyli protestanci następujących wsi: Czarnylas, Antonin, Dębica, Ludwików, Pustkowie Przygockie i Szklarka Przygodzka. Pod koniec XIX w. wspólnota ta liczyła 1534 osób, z których prawie wszyscy posługiwali się językiem niemieckim. Kazania jednak głoszone im w obu językach¹⁹⁶. Miejscowość Czarnylas w większości była ewangelicka – w latach osiemdziesiątych mieszkało tutaj 902 protestantów (pod względem liczebności największe skupisko na terenie całego katolickiego dekanatu ostrzeszowskiego), a katolików tylko 188. Ludwików liczył wtedy 30 mieszkańców wyznania ewangelickiego a 98 katolickiego¹⁹⁷.

W 1853 r. utworzono parafię ewangelicką w Strzyżewie, kolejną na terenie katolickiej parafii kotłowskiej. W 1865 r. zakończono budowę masywnego zboru z wieżą. Przez te kilkanaście lat ludzie na nabożeństwa przychodzili do zastępczego pomieszczenia. Do parafii tej należały następujące miejscowości: Strzyżew, Biskupice, Chynowa, Kaliszkowice Ołobockie, Kalischerheide, Leszniczówka i Mikstat oraz inne wsie leżące poza granicami dekanatu. Pierwszym pastorem, w latach 1854 – 55 został ekskapłan pochodzący z Galicji Jan Polak. Jego następcami kolejno byli: Herman Juliusz Mker w l. 1855 – 74, Fryderyk Hugo Ryszard Melhoze (1874 – 77 r.), Karol Emil Benjamin Hoffmeister w l. 1878 – 82, Otto Mehr (l. 1883 – 85), August Horn w l. 1885 – 96 oraz Karol Gottschalk. Parafia ta nie była liczna – pod koniec XIX w. liczyła 1130 wiernych, w tym 300 Polaków, którym kazania pastory musieli wygłaszać w ich języku¹⁹⁸. Pod względem liczby protestantów w latach osiemdziesiątych Strzyżew plasował się na drugim miejscu przed Ostrzeszowem. Było ich wtedy 753 wobec 582 katolików. W tym czasie w Mikstacie mieszkało ich tylko 36 (1249 katolików). Chynowa i jego dominium pozostawała czysto katolicka¹⁹⁹. Strzyżew urósł liczebnie w wyniku akcji kolonizacyjnej prowadzonej przez Prusy.

W 1868 r. od parafii ostrzeszowskiej odłączono Grabów, który w krótkim czasie stał się samodzielną parafią, początkowo obsługiwaną przez pastorów ostrzeszowskich. Nabożeństwa odprawiano w jednej z kaplic kościoła poklasztornego. W 1873 r. ewangelicy wybudowali sobie skromny kościółek, w miejsce którego czternaście lat później wybudowali piękny zbór. Do miejscowej gminy

---

¹⁹⁶ A. Werner, *Geschichte...*, s. 370 – 371.

¹⁹⁷ *Słownik...*, t. 1, s. 767; t. 5, s. 473.

¹⁹⁸ A. Werner, *Geschichte...*, s. 395 – 396.

¹⁹⁹ *Słownik...*, t. 1, s. 668; t. 6, s. 409; t. 11, s. 448.

ewangelickiej oprócz Grabowa należały też wioski: Biernacice, Książenice, Kania, Raduchów, Wygoda, Zamość oraz odległe Chlewo, Przedborów, Bobrowniki, Kuźnica Bobrowska, Marszałki, Kaliszkowice Kaliskie i Ulrikenfeld. Cała parafia nie była silna liczebnie – pod koniec XIX w. liczyła 1165 wiernych, w ogromnej większości narodowości polskiej. Opiekę duchową nad nią pełnili pastory w następującej kolejności: Rohnztock, Koniecki oraz ich pomocnicy Werner i Teigs, w l. 1871 – 75 Ludwik Karol Juliusz Jeerisch, w l. 1875 – 83 Bruno Andrzej Mowitz oraz od 1894 r. Fridrich Johannes Robert Loida²⁰⁰. W latach osiemdziesiątych największa liczba luteranów mieszkała w tym miasteczku i na jego obrzeżu, bo 225 wobec 1732 katolików, natomiast procentowo w Chlewie – 126 osób wyznania ewangelickiego, zaś 442 katolickiego, czyli niecałe 30 %. W innych wioskach ten procent wynosił około 10 % – w Przedborowie 41 na 442 a w Marszałkach 17 na 179; wyjątkowo w Bobrownikach łącznie z dominium mieszkało 33 protestantów a katolików 699²⁰¹. Cała parafia nie była silna liczebnie – pod koniec XIX w. liczyła 1165 wiernych, w ogromnej większości narodowości polskiej. W Polsce Odrodzonej pod względem liczebnym zmniejszyła się. W latach dwudziestych należało do niej 850 wiernych. W 1931 r. liczba ich wzrosła do 980 r., w tym 585 osób było narodowości polskiej. Gmina dysponowała wtedy gruntem o obszarze 7, 94 ha, a obsługiwał ją pastor Wilhelm Pokowiec²⁰².

Jako ostatnia, a zarazem piąta na terenie tego dekanatu, powstała gmina ewangelicka w Kobylej Górze. Przed 1885 r. dysponowała ona kaplicą w szkole. Dwa lata później nabożeństwa odprawiano w nowym, pięknym kościele z cegły. Zbór ten ozdobiony wysoką wieżą początkowo obsługiwali pastory z Ostrzeszowa. Dopiero w 1896 r. parafia w osobie Rudolfa Fiebicha otrzymała swego pastora. Jego następcą został Kławieter. Do gminy parafialnej należały wsie tworzące miejscową parafię katolicką oraz Parzynów, Zmyślonę Parzynowską i Meszynę. Pod koniec XIX stulecia należało do niej 1120 wiernych²⁰³. Kobyla Góra w latach osiemdziesiątych liczyła – 76 ewangelików na 123 katolików. Zgoła inaczej te proporcje kształtowały się w Parzynowie (wieś i dominium) – odpowiednio 77 na 553²⁰⁴. W okresie międzywojennym pastorkówka nie była obsadzona, a na odprawianie nabożeństw przyjeżdżał pastor z Pisarzowic Ernst Weinhalt²⁰⁵. Liczba wiernych wykazywała tendencję spadkową – w latach dwudziestych dochodziła do tysiąca, a w 1931 r. 870, w tym

²⁰⁰ A. Werner, *Geschichte...*, s. 99 – 100; S. Karwowski, *Grabów...*, s. 103 – 104.

²⁰¹ *Słownik...*, t. 1, s. 263, 585; t. 2, s. 772 – dane pochodzą z 1871 r.; t. 6, s. 136; t. 9, s. 132.

²⁰² APK, SPO sygn. 138 s. 81; 140 s. 20; AAP, OK Grabów 2 s. 2. Na terenie katolickiej parafii grabowskiej przed 1939 r. mieszkało tylko 127 ewangelików.

²⁰³ A. Werner, *Geschichte...*, s. 146.

²⁰⁴ *Słownik...*, t. 4, s. 209; t. 7, s. 880.

²⁰⁵ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 131.

570 Polaków²⁰⁶. Ewangelicy posiadali swe szkoły wyznaniowe – w Kuźnicy Myślniewskiej taka szkoła istniała już przed 1840 r., a w Kobylej Górze przed 1885 r. Miejscowi katolicy zasadniczo nie odstępowali od swego wyznania. W okresie Kulturkampfu zawarto jedynie dwa małżeństwa mieszane (katolicko – ewangelickie) bez dyspensy, na początku XX w. na pięć takiego rodzaju tylko jedno, zaś w okresie międzywojennym wszystkie, także pięć, jednak z zachowaniem przepisów prawa kanonicznego i rozporządzeń diecezjalnych²⁰⁷.

W niektórych parafiach sporadycznie też porzucano katolicyzm. I tak w 1889 r. w parafii grabowskiej mieszkały dwa małżeństwa mieszane, zawarte w zborze ewangelickim, w który chrzcili swoje dzieci²⁰⁸. Nawet w okresie międzywojennym zdarzały się odstępstwa od wiary katolickiej. Przykładem była nauczycielka seminarium nauczycielskiego, która wyszła za mąż za pastora. Takie wystąpienie należało jednak do wyjątku²⁰⁹.

W dekanacie ostrzeszowskim znane były konwersje, chociaż nieczęste. W 1845 r. w parafii kotłowskiej jedna osoba przeszła na katolicyzm. Dwa lata później odnotowano 6 konwersji – aż trzy w Mikorzynie, a pozostałe w Grabowie, Mikstacie i Kobylej Górze. Na początku XX w. w tej ostatniej miejscowości trzech emigranci przybyli z głębi Rzeszy i w miejscowym kościele katolickim złożyli wyznanie wiary. Więcej takich nawróceń było w okresie międzywojennym. Tylko w parafii kobylogórskiej konwertowały cztery osoby²¹⁰.

Dzieje ludności wyznania ewangelickiego mieszkającej na terenie dekanatu chakteryzują się trzema cechami. Pierwsza – zdecydowanie większy procent protestantów stanowili Polacy. Pod tym względem, z tych pięciu gmin ewangelickich wyjątkiem był Strzyżew. Druga – więcej sprostestantyzowaniu uległy północne oraz północno – zachodnie treny dekanatu. Trzecia cecha – w okresie międzywojennym, w związku z wyjazdem pewnej ich części do Niemiec, liczba luteranów znacznie spadła.

3. 5b. Judaizm

Kontakty katolików z Żydami regulowało prawo kościelne i państwowe. Relacje te były na płaszczyźnie handlowo – finansowej. Innych w zasadzie nie było. Synowie Izraela stanowili zwartą grupę i prowadzili własny tryb życia. Bę-

²⁰⁶ APK, SPO sygn. 138 s. 81; 140 s. 20.

²⁰⁷ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 132.

²⁰⁸ AAP, Akta i korespondencje dek. ostrzeszowskiego, sygn. DA XXIII 35 – sprawozdanie z 04. 06. 1889 r. z wizytacji w Grabowie.

²⁰⁹ K. Stasiński, *Dzieje...*, s. 290.

²¹⁰ AAP, Akta dotyczące się przejścia do Kościoła Kat. 1820 – 1951, sygn. DA XXIII 11 – Pismo ks. Ignacego Strybla z Ostrzeszowa do konsystorza (bez daty, można przypuszczać, że jest z początku 1856 r.); E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 132.

dać stosunkowo ludźmi zamożnymi troszczyli się o bożnicę i świętowali swój dzień świąty – szabat²¹¹.

W Ostrzeszowie, w którym znajdowali się od niepamiętnych czasów, do 1834 r. posługiwali się polską pieczęcią (Kohału Ostrzeszowskiego) i troszczyli się o miejscową synagogę. W tym czasie mieszkało ich 12. W następnych latach liczba ich zaczęła gwałtownie wzrastać. I tak w 1871 r. w mieście tym było ich 395, a w całym powiecie (także dekanat kępiński) 771, a w następnym dziesięcioleciu 422²¹². Po zakończeniu Kulturkampfu Żydzi opuszczali ten kazimierzowski gród. Taki proces doprowadził do znacznego spadku mieszkańców narodowości żydowskiej i to nie tylko w tym mieście. W 1896 r. w całej parafii ostrzeszowskiej mieszkało ich zaledwie 300. W Ostrzeszowie mieli swoją jednoklasową szkołę z jednym nauczycielem i była ona jedną z czterech czynnych wtedy szkół żydowskich w całym powiecie. W tym czasie do niej siedemdziesiąt rodzin żydowskich posyłało swe dzieci na naukę²¹³. Na początku XX w. zaznaczył się jednak ich wzrost liczbowy. Na terenie ostrzeszowskiej parafii w 1905 r. mieszkało 475 wyznawców religii Mojżeszowej. Kilka lat później jednak ponownie nastąpił ich spadek liczbowy – w 1910 r. tylko 242 osoby²¹⁴.

Od kiedy Żydzi przybyli do Grabowa, dokładnie nie wiadomo. W 1817 r. posiadali w tym mieście swój dom. Czterdzieści lat później sprzedali go i wybudowali bożnicę. Do tej gminy należały rodziny żydowskie z następujących miejscowości: Grabowa, Chlewa, Kuźnicy Bobrowskiej i Mieleszówki. Gmina dysponowała swoją szkołą, w której naukę pobierano w języku hebrajskim. W latach osiemdziesiątych w zabudowaniach szkolnych mieszkali rzezak oraz słudzy bożnicy. Na czele gminy stali wówczas starsi: Samuel Spter, Marek Tworoger i Izrael Koln, a z posługą religijną z Ostrowa Wlkp. przyjeżdżał rabin dr Plessner. Kiedyś dojeżdżali tutaj rabini z Kępna a następnie z Ostrzeszowa²¹⁵. Liczebnie wyznawcy judaizmu nie byli zbyt silni, bez tendencji zwykłej. W Grabowie w 1869 r. żyło ich 150, w Mikstacie o pięćdziesiąt mniej²¹⁶. W latach osiemdziesiątych odpowiednio 161 oraz 132²¹⁷. W tym drugim mieście chyba nie dysponowali synagogą. W Grabowie w 1905 r. mieszkało 177 osób należących do tej religii, a pięć lat później o 7 mniej²¹⁸.

²¹¹ E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 133.

²¹² *Słownik...*, t. 7, s. 734, 736.

²¹³ AAP, sygn. DA XXIII 27 – interrogationes parafii Ostrzeszów z 20. 10. 1896 r.; *Słownik...*, t. 7, s. 736.

²¹⁴ M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 200.

²¹⁵ S. Karwowski, *Grabów...*, s. 105 – 106.

²¹⁶ AAP, sygn. DA XXIII 27 – interrogationes parafii Grabów z 25. 05. 1869; interrogationes parafii z 1868 r. parafii Mikstat; R. Szczepaniak, *Mikstat...*, nr 10, s. 7. Według tego autora w tym mieście w 1871 r. mieszkało 152 Żydów.

²¹⁷ *Słownik...*, t. 4, s. 209; T. 5 s. 409.

²¹⁸ M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 243.

Prawdopodobnie w 1887 r. gmina żydowska w Kobylej Górze zakończyła budowę bożnicy. We wsi tej mieszkało wówczas 160 wyznawców religii Mojżeszowej. Nie wiadomo, czy przed tym rokiem dysponowali oni tutaj synagogą jako centrum życia społeczności żydowskiej. W 1899 r. na terenie całej parafii znajdowało się 185 osób należących do tej religii. Pod koniec XIX w. 1/3 mieszkańców Kobylej Góry stanowili Żydzi, taki stan utrzymywał się na początku XIX stulecia²¹⁹.

Oprócz tych większych skupisk, mieszkali też w typowych wsiach. W latach XIX w. w Doruchowie (wieś i dominium) zamieszkiwało 15 osób tej religii, w Strzyżewie 9 oraz w dominiach w Bobrownikach i Mikorzynie po 7²²⁰.

W okresie międzywojennym nabożeństwa odprawiano w trzech synagogach – w Ostrzeszowie, Grabowie i Kobylej Górze. W 1922 r. liczebnie do najsilniejszych należała gmina w Grabowie licząca 56 osób, w tym 30 mężczyzn (25 pełnoletnich). Przy miejscowej bożnicy zatrudniony był rzeźnik. W tym samym czasie wspólnota w Kobylej Górze liczyła 9 mężczyzn, 12 kobiet i 4 dzieci. Do gminy ostrzeszowskiej należały 22 osoby (jedna z obywatelstwem niemieckim), w tym 10 mężczyzn. Przy tej synagodze znajdował się również rzeźnik. Na początku lat dwudziestych wyjechał z Ostrzeszowa rabin dr Krenz. Od tego czasu w nabożeństwach przewodniczył przewodniczący tej gminy Paweł Michłowicz. W 1931 r. wspólnota żydowska w tym mieście w porównaniu z 1922 r. wzrosła o 3 osoby. Wtedy w Grabowie i w Kobylej Górze po 2 zmniejszyła się²²¹.

Historia Żydów na tym terenie zasadniczo zakończyła się w 1939 r. Zostali oni przez hitlerowskich agresorów wyrzuceni ze swoich posiadłości, następnie deportowani do obozów zagłady i prawie wszyscy zamordowani – uratowani należeli do wyjątków. Miejsca i data straceń tych polskich obywateli nie są znane²²².

Omawiając dzieje wyznawców judaizmu zauważamy, że swoje domy posiadali w miastach lub w dużych wsiach oraz, że liczebnie najwięcej ich było na początku XX w.

3. 5c. Inne wyznania

Nowe wspólnoty wyznaniowe w dekanacie pojawiły się dopiero w okresie międzywojennym i to w bardzo małym zakresie. W 1921 r. do bliżej nieokreślonego wyznania w sumie należało 8 osób²²³. Kilka lat później było ich już więcej. W parafii kobylogórskiej działali baptyści, którym przewodniczył

²¹⁹ *Słownik...*, t. 7, s. 734; E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 134.

²²⁰ *Słownik...*, t. 1, s. 263; t. 2, s. 132; t. 6, s. 407; t. 11, s. 448.

²²¹ APK, SPO sygn. 140 s. 2 – 3, 6; Sprawy duchownych i nabożeństw 1920 – 1930 – sygn. 141 s. 12 – 15; APK, AMO sygn. 246 s. 5.

²²² E. Nawrot, *Dekanat...*, s. 136.

²²³ M. Perliński, *Wspomnienia...*, s. 200.

kaznodzieja Karol Mika z Ostrzeszowa. W Kobylej Górze uzbierało się ich 30, a w Kuźnicy Myślniewskiej o 10 mniej²²⁴. W latach trzydziestych baptyści znani są w parafii kochłowskiej – w ich szeregach znaleźli się dwaj byli katolicy oraz nieznaną liczbą Czechów. W tym czasie w parafii rogaskiej znajdowała się nieokreślona liczba badaczy Pisma Świętego²²⁵. Przed wybuchem II wojny światowej w parafii doruchowskiej mieszkało 7 rodzin baptystów, którzy gromadzili się w prywatnym domu w Przytocznicy²²⁶. W tym samym czasie w parafii grabowskiej żyły 4 osoby należące do jakiejś sekty²²⁷. Na terenie parafii ostrzeszowskiej znajdowali się też sekciarze²²⁸. Nieśmiało w dekanacie działali też mormoni, uznający wielożeństwo, popierani przez organizacje amerykańskie²²⁹.

Wydaje się, że w sprawozdaniach sekciarzami się określało wtedy mormonów lub badaczy Pisma Świętego. W sumie pod koniec okresu międzywojennego ludzi należących do tych różnych wyznań było z pewnością nie więcej niż do stu osób.

* * *

Dekanat ostrzeszowski położony na krańcu Wielkopolski był terenem, na który docierały różnego rodzaju prądy intelektualne i gospodarcze ze Śląska, a pośrednio z Niemiec. W okresie zaborów mieszkająca tutaj od wieków ludność polska, w swej większości katolicka, taka pozostała i zachowała ducha narodowego. Wielką rolę na tym polu odegrała rodzina oraz Kościół katolicki i jego duszpasterze. Dzieje tego dekanatu są tego przykładem.

Ostrzeszów decanate in the years 1821 – 1939

Summary

The aim of this study is to show the structure of this decanate and the society living on its territory. The year 1821 is a breakthrough date for this decanate because at that time, under the bulla of the pope Pius VII *De salute animarum*, it was excluded from the Wrocław diocese, to which it had belonged from its beginning, and incorporated to a newly created Poznań archdiocese. The year 1939 is also a significant date and painful as well. Since that time the structures of the Church were systematically destroyed

---

²²⁴ APK, SPO sygn. 138 s. 92.

²²⁵ AKA, Akta konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się wizyt pasterskich (cyt. A. W.), Rogaszyce – interrogationes z 20. 11. 1933: Kochłowy – interrogationes z 23/ 24. 05. 1935 r.

²²⁶ AAP, OK Doruchów s. 2.

²²⁷ AAP, OK Grabów s. 2.

²²⁸ AKA, A. W. Ostrzeszów – interrogationes z 30. 10. 1933 r.

²²⁹ S. Nawrocki, *Powiat...*, s. 105.

and soon taken apart, alike in other parts of so called Varta Land, to which this part of Poznań archdiocese belonged.

On the area of this decanate, whose borders had changed a few times, there were more than 20 churches and chapels of different kind. There gathered God's People living here for ages, who were in majority of Polish descent. On this area there lived groups of people of other religions who influenced and contacted each other, also Catholics. These problems are presented here. This area was inhabited not only by Poles, who were in majority, but also by Germans, Jews and even Czechs. These last nations were mentioned too.

In the period of partitions Polish People living here for ages, Catholics in majority, remained unchanged and preserved their national spirit. In this case family and Catholic Church with its priests played a great role. The story of this decanate is the example.